

Ю. О. ЧЕРНЕЦЬКИЙ

Слобідська Україна

***Короткий науково-популярний історико-культурологічний
путівник***

ХАРКІВ

2016

Фотографії
Т. М. Чернецька та ін.

Чернецький Ю. О.

Слобідська Україна: Короткий науково-популярний історико-культурологічний путівник — ХАРКІВ, 2016.

ISBN

У дев'яти нарисах науково-популярного «путівника» здійснюються «мандрівки історично-культурними просторами» Слобожанщини. Викладення починається з передісторії Слобідської України. У межах двох епох Нового часу виокремлені козацько-полковий період (полкова доба) і губернська доба історії Слобожанщини. Остання поділяється на періоди існування першої Слобідсько-Української губернії, Харківського намісництва (ранній Новий час), другої Слобідсько-Української губернії та Харківської губернії (Новий час). З-поміж визначних пам'яток історико-географічного регіону найбільшу увагу приділено витворам архітектури. За підсумками проведених досліджень пропонується створити Національний історико-культурний і природний заповідник «Слобідська Україна».

ПЕРЕДМОВА

Коли йде Вітчизняна війна твого народу, проводити час у забавах аморально. Але ж культурно-пізнавальний туризм — «розвага» дуже специфічна. Адже він є потужним чинником формування нашого світогляду, що триває протягом усього життя, не маючи жодних вікових обмежень. А якщо йдеться про пізнання своєї країни, її історії та культури,— ще й плекання патріотизму у високому сенсі. Це гранично важливо, аби почерпати наснагу й натхнення, віднаходити душевну рівновагу, відновлювати сили для продовження боротьби. Тієї, про яку яскраво й точно сказав великий Гете (ризикну навести власний «переклад-нагадування»):

Усі минулі прикроці й негоди

Найголовніше принесли знання:

Лиш той є гідним і життя й свободи,

Хто знов іде за них у бій щодня!

До того ж не завжди буде потрібно кудись спеціально їхати. Можна, скориставшись, наприклад, моїми підказками та перебуваючи неподалік у справах, знайти трохи часу й ознайомитися з описаними в цьому путівнику **пам'ятками історії та архітектури**. Чому з-поміж усіх мистецтв обрано саме зодчество? Цей вибір обґрунтував ще в книзі *«Україна. Історія, природа, мистецтво»* [Харків, 2009]. Наведу відповідні міркування: «По-перше, на наше переконання, з-поміж усіх видів вітчизняного мистецтва саме архітектура найяскравіше позначена відбитком геніальності світового рівня. По-друге, соціальну історію ми вважаємо за правильне розглядати не лише як перебіг подій, а, мабуть, насамперед як здійснюване в їхньому контексті, на їхньому тлі невпинне розгортання народного духу. Архітектура ж із давніх-давен є найстійкішим виразом цього духу, історія розвитку якого значною мірою доходить до нащадків завдяки втіленню у все більш досконалих витворах із каменю та інших будівельних матеріалів» (стор. 5—6).

Автор ішов до цього путівника без перебільшення протягом усього життя. Першою спробою якнайповніше відобразити наявні на той момент досягнення та результати, одержані історичною наукою незалежної України, були написані мною 1800 статей у 16-томній російськомовній науково-популярній *«Сучасній українській енциклопедії»* [Харків, 2004—2005], включаючи близько ста статей досить значного обсягу з питань вітчизняної історії, зокрема численні краєзнавчі та біографічні. Про етапну для мене книгу 2009 року вже згадував.

У цьому путівнику передусім спиратимуся на 10-томну наукову *«Енциклопедію історії України» (ЕІУ)*. Зокрема, звідти запозичив схему поділу всесвітньої історії на епохи, яку застосував для викладу історії Слобідської України: 1) античність; 2) середньовіччя (межа V—VI століть — близько 1500 року); 3) ранній Новий час (завершується близько 1800 року); 4) Новий час (завершується 1914 роком, коли почалася Перша світова війна); 5) новітня епоха [ЕІУ, т. 3 (2005): с. 562]. Також вельми корисним для мене було звернення до першої у вітчизняному і світовому архітектурознавстві академічної *«Історії української архітектури»*, виданої 2003 року за редакцією В.І.Тимофійенка, та інших праць цього автора.

ЧАСТИНА І

Передісторія Слобожанщини та розвиток краю в епоху раннього Нового часу

Розташування Слобідської України на мапі. Фото — Alex Tora (2009).

I.1. Передісторія

Олександр Кисельов (1875). Вид околиць Харкова.

***Пригадую — слов'янства син, не п'яний
від слави літ й імперії гармат:
спочатку тут був Степ, жили алани
та панував Хозарський каганат.***

Аланів у цих місцях знаходимо, зокрема, на створеній В.С.Власовим мапі [Історія України: Довідник для абітурієнтів та школярів (2010): с. 29], яка відображає ситуацію, що склалася наприкінці VII століття — останнього сторіччя доби Великого переселення народів, у якому частина аланів брала участь [УСЕ (2003): с. 34], або на включеній до статті «Хозарський каганат» у науковій «Енциклопедії історії України» карті, яка відбиває реалії середини IX століття [ЕІУ, т. 10 (2013): с. 400]. До речі, О.В.Симоненко зазначає [ЕІУ, т. 1 (2003): с. 63], що саме так — аланами — зводяться в письмових джерелах, починаючи із середини II сторіччя, всі сарматські племена на території, яка є теренами сучасної України. А лівобережний лісостеп і Донбас згадуються в переліку регіонів, де зосереджені пам'ятки пізніх аланів.

Взагалі, Хозарський каганат, виниклий у 630—634 роках, як підкреслює О.В.Комар [ЕІУ, т. 10 (2013): с. 398—399], протягом усього свого існування мав складну етнічну структуру, хоча із самого початку більшість у ній становили підкорені тюрками (адже це ранньодержавне об'єднання утворилося на базі західного уділу Західнотюркського каганату) і хозарами кочові племена (булгари, берсили, савіри та ін.) й осілі народи Північного Кавказу. У VII—VIII століттях відбулася масштабна експансія каганату в західному та північному напрямках, унаслідок якої до складу його данників було долучено населення Криму, слов'ян лісостепу Подніпров'я й Подоння (полян, сіверян, радимичів і в'ятичів), частину фіно-угорських народів Середнього Поволжя. Нарешті, у IX—X століттях до числа підданих народів держави ввійшли угри і печеніги. Тим не менше, на думку вчених-істориків, є достатні підстави вважати Хозарський каганат, попри його вражаючу етнічну й культурну розмаїтість, найбільш стабільним і найдовше функціонуючим кочівницьким державним утворенням Східної Європи доби середньовіччя, яке припинило своє існування лише після розгрому, завданого киево-руським володарем Святославом Ігоровичем у 965—969 роках.

Емблема Історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» імені В.О.Бабенка.

Від часів Хозарського каганату Слобожанщині в спадок дісталась археологічна пам'ятка світового значення — давні городище, кілька поселень і могильники, розташовані на околицях села Верхній Салтів Вовчанського району Харківської області. Саме вона подарувала назву уславленій салтівській (або салтівсько-маяцькій) культурі VIII—X століть. Величезне — його площа сягає 120 гектарів! — городище оточене трьома лініями земляних валів, на внутрішньому споруджено кам'яну стіну товщиною 3 метри. На території городища розкопано напівземлянки та залишки кам'яних споруд, на території поселень — чотирикутні напівземлянки з вогнищами, на могильниках — численні катакомбні та ґрунтові поховання. Виявлено ліпну й гончарну кераміку, сільськогосподарський і ремісничий реманент, у могилах — прикраси та предмети спорядження воїнів і верхових коней [ЕІУ, т. 1 (2003): с. 488]. Нині вже не залишилося сумнівів стосовно того, що тут в останній третині I тисячоліття існувало велике місто з потужними укріпленнями та розвинутою господарською сферою. А тепер у селі, чисельність мешканців якого становить лише 119 осіб, функціонує багатющий, у чомусь унікальний (зокрема, деяких експонатів *дозволено торкатися!*) історико-археологічний музей-заповідник.

Село Верхній Салтів Вовчанського району Харківської області. Вид на Сіверський Донець. Фото — Тарас Гордієнко (2015).

Відкрив світові це диво один зі справді великих, хоч і незначених, українців Василь Олексійович Бабенко (1877—1955), який починаючи з 1897 року працював у Верхньому Салтові народним вчителем. У 1900 році Бабенко, розчищаючи разом із місцевим селянином на прізвище Капінос розмитий водою схил яру, виявив давнє катакомбне поховання, що досить добре збереглося. З наступного року й аж до Першої світової війни вчитель разом із вченими, які представляли Харківський університет та інші шановані заклади (брати участь у розкопках вважали за честь найвідоміші фахівці!), досліджував відкриті могильник і розташоване поруч городище, перший опис якого він же й опублікував. Речі, знайдені поблизу Верхнього Салтова, тепер є окрасою провідних музеїв не тільки Києва, Одеси, Харкова, але й Гельсінкі, Москви, Санкт-Петербурга, Софії! Не випадково сьогодні славне ім'я В.О.Бабенка присвоєно музею-заповіднику, у якому, щоправда, зберігається лише мала частина тутешніх археологічних скарбів-знахідок.

Село Верхній Салтів Вовчанського району Харківської області. Скромний будинок розкішного історико-археологічного музею. Фото — Тарас Гордієнко (2015).

А народився майбутній корифей археології (це не перебільшення, просто належна оцінка наукового внеску) у тодішньому повітовому центрі Вовчанську; у ньому ж і помер, але на той момент місто вже мало статус районного центру Харківської області.

Вовчанськ. При в'їзді в місто. Фото — Олег Агафонов (2014).

Вовчанськ для мене назавжди залишиться однією з іпостасей Батьківщини: адже тут минула рання юність мого тата, сюди я часто приїздив на літо до дідуся Івана Опанасовича та бабусі Наталі Костянтинівни. А батько, Олександр Іванович Чернецький (1930—1992), продовжив освіту в Харкові, присвятивши життя лісівництву та врешті-решт отримавши почесне звання заслуженого лісника України. Зокрема за те, що з дитинства увійшла в моє життя країна незрівнянної краси — сільська й, так би мовити, лісова Україна,— я татові безмірно вдячний.

ОДА ЛІСОВІЙ УКРАЇНІ

Повертаючи неоплатний борг батькові

*Лісова Україна не згірша ніяк за міську
та сільську, бо одвіку З ЛЮБОВ'Ю її насаджали:
Бог чи Доля — спочатку; а згодом і працю людську
також сповнив цей відблиск, з Небесного Світла посталий.*

*Є сучасний мотив господарства сільського потреб,
є й одвічний мотив, що красою природною зветься.
Як на мене, то був би аж надто сумним лісостеп,
не даруй нам ЧИСЛЕННІ ліси розмаїття для серця.*

*Є Карпатські ЛІСИ й грандіозні Полісся ЛІСИ,
є, проте, й лісостепу лісочки й ліси, серцю милі.
Лісова Україно, не просто красуня єси:
душ розрада ДОВІЧНА — ці листя безсмертного хвилі!*

25.03.16

Харківська область. Узбережжя Печенізького водосховища, на якому, зокрема, розташовано й ушановане село Верхній Салтів. Фото — Euro195 (2007).

Забігаючи наперед, додатково повідомляю про Вовчанськ інформацію зі статті, автором якої є корифей вітчизняного історичного краєзнавства П.Т.Тронько [ЕІУ, т. 1 (2003): с. 590]. На території сучасного міста виявлено неолітичні поселення, кургани ранньобронзового віку, поселення черняхівської культури і знову-таки салтівської культури (тепер ми з шановними читачами вже всі знаємо, звідки взялася назва останньої). Наприкінці XVI століття ці землі належали Белгородському монастиреві. Датою заснування міста вважається 1674 рік, коли група українських переселенців на чолі з таким собі Мартином Старочудним заснувала на річці Вовчі Води (тепер Вовча) слободу — «...Україна бо ця — Слобідська!» — під назвою Вовче, Вовчі Води і почала нести сторожову службу.

У 1780 році Вовчанськ отримав статус повітового міста, який мав до 1797 року, а згодом — починаючи з 1802-го. У ту дореволюційну добу (йдеться про Українську революцію 1917—1921 років) у ньому відбувалося вісім-дев'ять ярмарків на рік. Як майже завжди ставалося в подібних випадках, тутешнє господарське життя істотно пожвавила поява залізниці Белгород—Донбас, що пройшла через місто в 1896 році... Але сьогодні пишатися, приміром, старою архітектурою Вовчанську не доводиться. В «історичній частині» на згадку заслуговують лише археологічні пам'ятки — поселення VIII—IX століть, здійснюючи уявне відвідання яких, повертаємося до середньовіччя. {Головне — аби в реальному житті тотальне

(Ф.Бродель) середньовіччя до України не поверталось. А часткові його прояви (з наголосом на першому складі) та химерні прояви (з наголосом на другому складі) найближчим часом нікуди не подінуться. Боротьба з ними і визначатиме окремі виміри нашої Революції Гідності, що має тривати. }

*Вода ріки Історії, котились
роки. Прийшли господарі нові —
і тільки міфи від хозар лишилися
(і до сьогодні міфи ті живі!).*

*Степ: печеніги, половці, монголи, —
і далі пред'являв свої права
на край. Не згодна Русь була й Литва —
і врешті виникло тут Дике поле.*

Північно-західні терени регіону (південно-східна частина нинішньої Сумської області) були винятком: наприкінці I тисячоліття їх населяли не народи Степу, а носії слов'янських археологічних культур, волинцевської та роменської (про які можна прочитати, наприклад, у моєму нарисі «Походження та рання історія слов'ян»: <http://newssky.com.ua/oblasti-i-stolitsya-ukrayini-istoriya-ta-arhitektura/>), згодом вони входили до складу Київської Русі, а з другої половини XI сторіччя — частково до Переяславського, частково до Чернігівського князівства. У XII столітті, відтіснивши кочовиків, ці два князівства стали контролювати також і землі північно-західної частини теперішньої Харківської області. Змінювалися народи Степу, що складали базу його присутності в краї, займаючи терени навколо північного узбережжя Чорного (Руського) та Азовського (Сурозького) морів. Згідно з мапами до статті П.П.Толочка «Київська Русь» [ЕІУ, т. 4 (2007): с. 230—242], близько 945 та 1015 років це були печеніги, 1054 року — торки, 1101 року й надалі — кипчаки (половці). А безпосередньо в регіоні Степ до другої половини XII століття представляли алани (яси), які поступово «розчинилися» в кипчацькому (половецькому) суспільстві.

Після монголо-татарської навали край увійшов до Золотої Орди — держави степового імперського типу, що утворилася в степовій зоні Східної Європи, Центральної Азії та Західного Сибіру в результаті монгольських завоювань 20—40-х років XIII століття. У XV столітті «слобідсько-українські» землі, які нині входять до складу Сумської та Харківської областей, перехопило Велике князівство Литовське. Потім усі землі регіону стали частиною неосяжного Дикого поля. А в XVII столітті починається історія власне Слобідської України. Однак про її події мова піде вже в наступному нарисі.

I.2. Козацько-полковий період

Полки Слобідської України в 1764 році (лініями білого кольору позначено сучасні межі областей України і міждержавний кордон). Фото — Riwnodennyyk (2008).

Завершуючи попередній нарис, ми зробили зупинку на Дикому полі — незаселеній території степу (і частково лісостепу) між Дністром на заході та середньою течією Волги на сході, яка охоплювала й майбутній Слобідський край.

*Минали суму сповнені роки,
немов вітри, над «полем» пролітали...
І ось — козацькі слобідські полки
форпостом України тут постали.*

*Своїї бо держави не було
(хоч виникла, та швидко знов не стало...),
яскраво по сусідах заблищало
земель етнічних наших бите скло.*

Козаки полків Слобожанщини, першим серед яких вважається Острогозький, утворений 1652 року, зробили Україною цю частину Дикого поля, масово заселивши, досить надійно захистивши та вирішальною мірою освоївши її. Полкова

територія стала в межах Московського царства та (з 1721 року) Російської імперії третім осередком українства, поряд із двома автономними утвореннями на українських етнічних землях — Гетьманщиною й Вольностями Війська Запорозького низового. Саме тут у першу чергу зберігалися традиції вітчизняної державності, закладені, як підкреслює, зосібна, визначний вчений-історик В.С.Степанков, на початку Національної революції 1648—1676 років. Уже на середину листопада 1648 року завершилося було визволення етнічної української (як тоді її називали, руської) території, де інтенсивно формувалися державні інституції, притаманні полково-сотенному устрою. Однак у цей момент провідники революції відмовилися від закріплення на західних рубежах: адже Богдан Хмельницький лише взимку 1649 року сформулював державну ідею, що передбачала розрив із Річчю Посполитою й утворення незалежної соборної України [ЕІУ, т. 7 (2010): с. 272], та заходився втілювати її в життя. А через десятиліття, вже після смерті батька української державності раннього Нового часу, за гетьманства його сина Юрія відбулося підписання Переяславських статей 1659 року, які перетворювали козацьку Україну на автономну частину Московського царства...

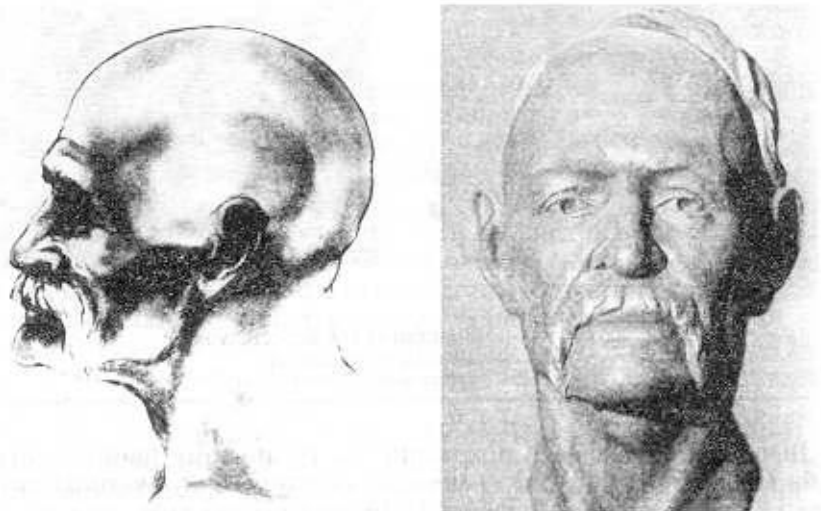
Сучасний прапор острогозького козацтва, який є неофіційним символом Східної Слобожанщини. Фото — UeArtemis (2014).

Провідний фахівець з історії Слобожанщини В.Л.Маслійчук зазначає [ЕІУ, т. 9 (2012): с. 628], що історико-культурний регіон формувався одночасно з Українською козацькою державою (Гетьманщиною), і це зумовило їх подібність. Сама ж назва «Слобідська Україна» походить від поселень-слобід, мешканці яких тривалий час були особисто вільними та користувалися різними пільгами (не сплачували податки на млинарство, торгівлю й винокуріння, жили за власними звичаями, зберігали свій традиційний соціальний устрій). Натомість повинністю місцевого населення була охорона кордонів Московської держави від зазіхань, головно, Кримського ханату. Між іншим, до остаточного утвердження назви Слобідської України в російській документації, що відбулося в першій третині XVIII століття, тутешніх українців переважно іменували «черкасами», а слобідські міста й полки — «черкаськими».

Карта Острогозького полку. Фото — за А.Г.Слюсарським (2008).

Місто Острогозьк (рос. Острогожск), від якого отримав назву перший зі слобідських козацьких полків, нині є райцентром Воронежської області РФ. Д.Я.Вортман сповіщає, що засноване воно було 1652 року як фортеця в східній частині Белгородської оборонної лінії. Того ж року до ще не завершеної фортеці прибули переселенці з Чернігівщини — українські козаки на чолі з Іваном Дзиковським. Таким чином, у населенні Острогозька від його заснування переважали етнічні українці. В.В.Панашенко додає, що згадана перша хвиля переселенців нараховувала близько 2 тис. козацьких і селянських сімей, а Дзиковського називали чернігівським полковником. Він і став полковником новоствореного Острогозького полку, який сформувався протягом 1652—1658 років. До його складу ввійшли переселенці і з Лівобережної, і з Правобережної України. Сім сотень іменувались або за прізвищами сотників, або за назвами місцевостей, звідки прибули переселенці, завдяки чому серед них фігурували Батуринська та Конотопська [ЕІУ, т. 7 (2010): с. 683]. З початку до кінця існування полку його сотенними центрами були Білолуцьк і Старобільськ, згодом — також Новобіла, Осинове, Закотне, Мілове, Біловодськ (всі назви наводяться в теперішньому варіанті), що нині належать до Луганської області України (на відміну від «ЛНР»). Як бачимо, значна частина земель цієї області входила саме до Острогозького полку як адміністративно-територіальної одиниці.

Кошовий отаман Війська Запорозького Іван Сірко
(графічна та скульптурна реконструкції Г. Лебединської)

Іван Сірко (близько 1618—1680). Графічна та скульптурна реконструкції — Г.В.Лебединська (1970-ті рр.).

Вважається, що як множинне адміністративно-територіальне утворення слобідські козацькі полки виникли внаслідок військової реформи на півдні Московського царства в 1658—1660 роках. За переписом 1660 року таких нараховувалося шість, але протягом наступного десятиліття їх кількість зменшилася начебто до п'яти: станом на 1668 рік залишилися (якщо просуватись із заходу на схід) Сумський, Охтирський, Харківський, Зміївський та Острогозький полки. Як відомо, тоді стався виступ лівобережного козацтва на чолі з «прозрілим» гетьманом Іваном Брюховецьким проти Московської держави — Лівобережне (Антимосковське) повстання 1668 року. Ця подія має також іншу назву — українсько-російської війни 1668 року. На таємній старшинській нараді 19 січня в Гадячі гетьман оголосив про розрив стосунків із Москвою та початок витіснення її військ із Лівобережжя. В.М.Горобець зазначає, що Брюховецький прагнув підняти на боротьбу населення не лише Лівобережної і Правобережної Гетьманщини, але й Слобідської України, а також заручитися підтримкою донських козаків на чолі з отаманом Степаном Разіним. На Слобожанщині антимосковський виступ очолив легендарний козацький воєначальник, на той момент — харківський полковник Іван Сірко. На Лівобережжі події спочатку розвивалися досить вдало: вже до середини березня переважна його частина була звільнена від московської присутності [ЕІУ, т. 8 (2011): с. 284]. А ось на Слобожанщині полковник Сірко наприкінці березня не спромігся здобути Харків — і повстання тут швидко пішло на спад.

До речі, в іншій своїй статті В.М.Горобець сповіщає, що протягом 1664—1668 років Іван Сірко тривалий час перебував у Слобідській Україні, обіймаючи там уряд не харківського, а зміївського полковника. Що стосується подій 1668 року, то через два місяці після невдачі під Харковом Сірко спільно з чернігівським полковником Дем'яном Многогрішним закликав на Лівобережжя Петра Дорошенка, якого й було проголошено гетьманом об'єднаної України [ЕІУ, т. 9 (2012): с. 584]...

Зміїв: міський герб XVIII століття.

Кілька слів скажу про місто Зміїв. Воно знаходиться неподалік від Харкова, розташоване на правому березі Сіверського Дінця, при впадінні в нього вельми мальовничої річки Мож (Мжа). Перші письмові згадки про Зміїв з'являються наприкінці XII століття та пов'язані з походом проти половців князя Ігоря Святославича, про якого розповів у своєму нарисі, присвяченому сіверській частині Чернігівщини: <http://newssky.com.ua/mandrivka-tretya-mena-sosnitsya-novgorod-siverskiy/>.

Давньоруське місто було зруйноване під час монголо-татарської навали. І тільки в 1640 році після розгрому кримських татар задніпровськими козаками на чолі з Кіндратом Сулимою — представником славного українського роду — на березі річки Мож було засновано фортецю. Сповіщається, що вже невдовзі вона мала сім великих чавунних гармат. Після бурхливих подій Антимосковського повстання 1668 року, про які йшлося вище, зміївське полковництво було скасовано. Надалі протягом 1669—1765 років Зміїв мав статус сотенного містечка Харківського полку. Тутешні мешканці зберігали свою бунтівну вдачу: брали активну участь і в козацько-селянській антикріпосницькій війні під проводом Степана Разіна, і в Булавінському повстанні 1707—1709 років. А наприкінці полкового періоду — у 1764—1765 роках — у цьому районі діяли гайдамацькі загони [ЕІУ, т. 3 (2005): с. 366]. Надалі тут встановилося спокійне життя, яким Зміїв насолоджувався аж до краху Російської імперії, від 1797 року маючи статус повітового міста.

Замість непевного Зміївського на землях Центрально-Південної Слобожанщині наприкінці 1660-х років було утворено Балаклійський полк. У XVII столітті територія сучасного міста Балаклії активно замешкувалася переселенцями знову-таки з Правобережної України. А 1663 року в гирлі річки Балаклійки — притоки Сіверського Дінця — оселилося кількасот осіб на чолі з колишнім чернігівським полковником Яковом Черніговцем. Наступного року Балаклія вже виконувала роль фортеці для оборони від кримських татар. Яків Черніговець протягом 1663—1670 років служив у ній осадчим та отаманом, збудувавши в цей період кілька містечок уздовж Сіверського Дінця на татарських бродях і фортецю Лиман (нині село Зміївського району Харківської області) у степу між двох озер та іншим чином всіляко сприяючи заселенню округи, за що дістав право на полковництво.

Так виглядає Сіверський Донець — головна ріка Центральної та Південної Слобожанщини — у Святогірську (Донецька область). Фото — Vizu (2005).

1669 року полковник Черніговець одержав у своє розпорядження козаків новозбудованих Балаклії (яка стала центром полку), Змієва, Дворічної (нині селище міського типу, райцентр Харківської області), Цареборисова (нині село Червоний Оскіл Ізюмського району Харківської області; на мапі полків Слобідської України в цьому нарисі містечко Цареборисів і нижня течія річки Оскіл у межі сучасної Донецької області включені помилково. — Ю.Ч.) та фортеці Маяцька (нині село Маяки Слов'янського району Донецької області) [ЕІУ, т. 1 (2003): с. 172].

А на зламі десятиліть у краї розгорнулося Слобожанське повстання 1670—1671 років, спрямоване проти влади московських воєвод. На думку вчених-істориків, воно було спричинене повстанням донських козаків на чолі зі Степаном Разіним. Академік В.А.Смолій у біографічній статті, присвяченій острогозькому полковнику Івану Дзиковському, сповіщає, що той підтримував контакти з Разіним від 1667 року [ЕІУ, т. 2 (2004): с. 278]. Тому не випадково з прибуттям на Слобожанщину загону донських козаків повстання насамперед, як повідомляє Т.В.Чухліб [ЕІУ, т. 9 (2012): с. 630], на початку вересня 1670 року охопило Острогозьк, Ольшанськ і навколишні поселення. Часи були жорстокі, дуже жорстоко діяли повсталі тутешні козацтво й міщанство та принаймні не менш жорстоко — правлячий режим. У згаданих містах Острогозького полку були привселюдно страчені представники центральної московської влади. А коли повстання зазнало поразки, його провідників — полковника І.Дзиковського, писаря М.Жуковцева, сотників Я.Чекмеза та В.Григор'єва, обозного М.Волнянку — 29 вересня розстріляли на центральній площі Острогозька. Однак влада цим не обмежилася: невдовзі після офіційних (!) катувань повісили дружину І.Дзиковського, а четверо його дітей і племінниця були довічно заслані в Сибір. Проте в жовтні, коли підійшов загін, на чолі якого був легендарний Лесько Черкашенін, повстання охопило Південну й Центральну Слобожанщину: разінці з місцевими козаками захопили Цареборисів, Маяцьк, Зміїв, Балаклію та ін. Але наприкінці 1670 — на початку 1671 року повстання було жорстоко придушене.

Прапор Ізюмського козацького полку.

Далі просуватимемося просторами та історією Слобідської України з півдня, де опинилися, у північно-західному напрямку. Балаклійське полковництво було ліквідовано в 1677 році. Але натомість на землях Південної та Центральної Слобожанщини невдовзі виник Ізюмський полк.

Терени сучасного міста Ізюма та його околиць були спустошені монголо-татарською навалою. Цей куточок Дикого поля знову почали потроху освоювати лише наприкінці XV століття з метою влаштування сторожової служби в місцях інтенсивних нападів кримських татар. 1571 роком датована письмова згадка про Ізюмський шлях (іншою його назвою є Ізюмська сакма, від татарського сукмак — «дорога, стежка»), що був одним із відгалужень ширше відомого Муравського шляху, яким татарські й ногайські орди здійснювали набіги на українські та московські землі протягом XVI—XVIII століть. Користуючись цим маршрутом, вони, зокрема, перетинали Сіверський Донець на Ізюмському броді. Згідно зі свідоцтвом 1571 року, останній намагалися контролювати кінні роз'їзди — сторожа Московського царства. Утім, після спорудження Белгородської оборонної лінії (1635—1658) татарські й ногайські орди великою мірою, а після побудови Ізюмської оборонної лінії (1679—1680) — остаточно втратили інтерес до Ізюмського шляху.

Перша писемна згадка про містечко Ізюм з'являється в 1639 році. Стосовно Ізюмської фортеці П.Т.Тронько сповіщає, що її заснування датується 1681 роком і пов'язується з іменем харківського полковника Григорія Донця. В.В.Панашенко додає, що саме за ініціативою останнього з Харківського полку в 1685 році виділився Ізюмський [ЕІУ, т. 3 (2005): с. 427—428]. До нього тоді ввійшли такі важливі міста й містечка Центрально-Південної Слобожанщини, як Балаклія, Зміїв (на певний час), Лиман, Цареборисів, Тор (нинішній Слов'янськ) та ін.

Підкреслюється, що особливістю саме слобідських козацьких полків була величезна роль, яку відігравали полковник та окремі старшинські родини [ЕІУ, т. 9 (2012): с. 629]. Тож, користуючись підказками провідних фахівців, називатимемо тих полковників, які без перебільшення стали значущими історичними діячами цього періоду на Слобожанщині. Для Ізюмського полку такими є: К.Донець-Захаржевський (1685—1691), Ф.Шидловський (1703—1706), М.Донець-Захаржевський (1707—1719), Л.Шидловський (1730—1743), І.Квітка (1743—1751), М.Милорадович (1751—1761), Ф.Краснокутський (1762—1765).

Ізюм. Спасо-Преображенський собор (1684). Фото — Lystopad (2011).

Від початкового етапу полкової доби сучасному Ізюму дісталася в спадок дорогоцінна перлина раннього українського бароко — споруджений 1684 року Спасо-Преображенський собор, що являє собою регіональний слобожанський варіант п'ятибаневого храму. А у XVIII столітті місто стало одним із найбільших промислових і торговельних центрів Слобідської України.

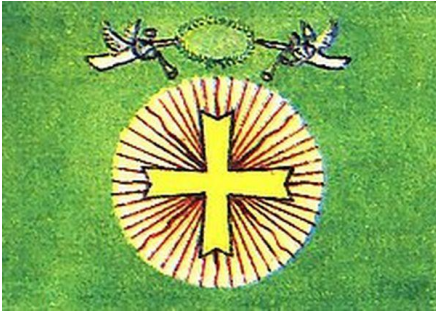
Святогірська лавра (Донецька область). Миколаївська церква (кінець XVII століття). Фото — Uk-Kamelot (2007).

Мені вже неодноразово доводилося зазначати, що гордістю Донеччини та Південної Слобожанщини й однією з найкоштовніших перлин вітчизняної культури є Святогірський Успенський монастир, який нині має статус лаври. Цей архітектурний ансамбль створювався протягом тривалого часу — принаймні з початку XVII до початку XX століття. Нині монастирський комплекс, що розташований на мальовничому березі Сіверського Дінця, справляє на відвідувачів незабутнє враження, надовго закарбовується в пам'яті.

Напевно можна стверджувати, що православний Успенський монастир у печерах крейдяної скелі вже існував на початку XVII століття. За грамотою московського царя, датованою 1624 роком, святогірські ченці одержували жалування хлібом і грішми. Вони займалися рибальством, мисливством, виварювали сіль тощо.

Сьогодні печерні споруди крейдяної скелі включають близько кілометра підземних лабіринтів, храми, келії, трапезну та ніші для поховання ченців. Поруч із нею збереглися залишки інших печерних споруд: келії ченців-пустельників і підземна церква. Більшість печерних споруд було відреставровано у 80-х роках минулого століття з відновленням іконостасів печерних храмів.

А на вершині скелі наприкінці XVII століття була зведена Миколаївська церква. Ця цегляна споруда з крейдяним вівтарем, виконана в стилі українського бароко, водночас відтворює в камені кращі традиції тодішньої дерев'яної народної архітектури. Ще тут варто згадати, що з початку XVIII століття розгорнулася масштабна розбудова монастиря; цим він завдячував опікуванню відомого слобідсько-українського військового діяча полковника Федора Шидловського.

Прапор Харківського козацького полку.

Скориставшись тим, що недавно присвятив окремі нариси, опубліковані в Інтернеті, Харківській (<http://mспu.org.ua/pulicistika/3594-chem-xarkovskij-turizm-prirastat-budet.html>) і Сумській (<http://newssky.com.ua/sumskaya-oblast-ukraina-rus-podlinnaya-i-prekrasnaya/>) областям, тут коротко розповім лише про історію трьох відповідних слобідських козацьких полків. Харківський полк уперше згадується 1660 року; В.Л.Маслійчук повідомляє, що тоді його полковником був Остап Вересай [ЕІУ, т. 10 (2013): с. 346—347]. Згодом цю почесну посаду обіймали І.Сірко (1665—1668), Г.Донець (1668—1690), Ф.Донець-Захаржевський (1690—1706), Ф.Шидловський (1706—1709), Л.Шидловський (1709—1712), П.Куликовський (1712—1713), Г.Квітка (1713—1734), С.Тев'яшов (1734—1757), М.Куликовський (1757—1763) [ЕІУ, т. 10 (2013): с. 360]. Як бачимо, харківські прізвища великою мірою повторюють такі з переліку очільників Ізюмського полку.

Харків. Покровський собор (1689). Фото — Юрий Щербинин (из серии «Харьков и харьковцы»).

Так само подібно до ізюмського випадку, від початкового етапу полкового періоду сучасному Харкову дістався в спадок прегарний бароковий Покровський собор, споруджений у 1689 році. Не забудьте ним помилуватися, шановні читачі!

Прапор Сумського козацького полку.

Далі першим розповім про Сумський полк, оскільки він почав формуватися раніше від Охтирського — у тому ж 1652 році, коли було утворено, як пам'ятаємо, полк Острогозький. Суми розташовані на одній із двох головних рік Західної Слобожанщини — Пслі, при впадінні в нього річок Сумка і Стрілка. На середину XVII століття територія сучасного міста не мала постійного населення і суто номінально належала Московському царству. Засновані Суми були 1652 року українськими козаками-переселенцями з правобережного містечка Ставище Білоцерківського полку (нині селище міського типу, райцентр Київської області). У 1658 році завершилося формування Сумського полку, і місто стало його адміністративним центром. А в 70-ті роки, завдяки зусиллям містобудівників протягом двох десятиліть, Суми стали найбільшою з фортець Слобідської України. Перших переселенців очолював, першим городовим отаманом (1652—1658) і першим сумським полковником (1658—1701) був визначний історичний діяч Слобожанщини Герасим Кондратьєв. Взагалі, старшинська родина Кондратьєвих мала великий вплив, багато з них ставали полковниками.

Суми. Воскресенський собор (1702). Фото — Користувач IgorT (2009).

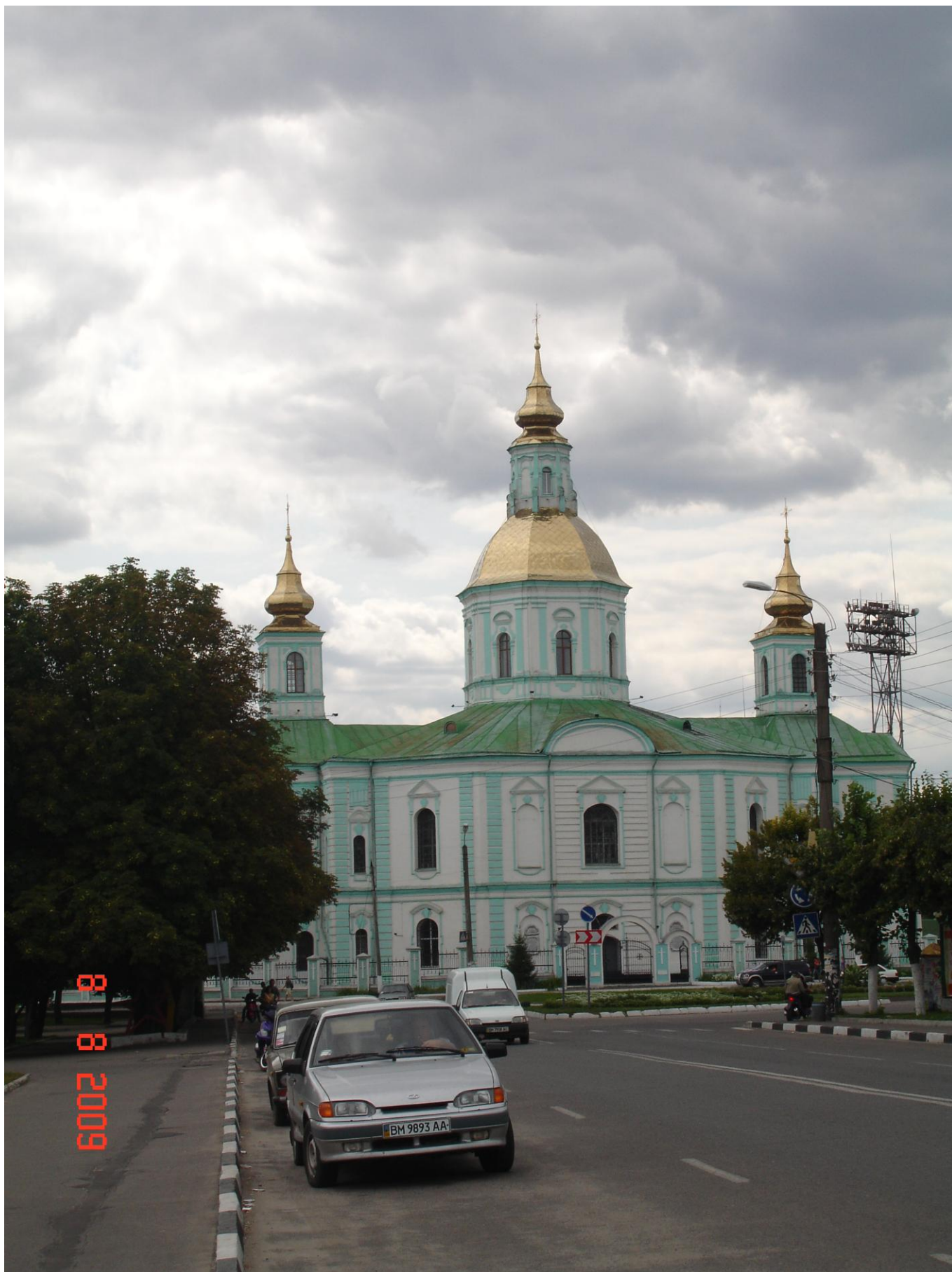
На самому початку XVIII століття в Сумах була споруджена Воскресенська церква — за оцінкою фахівців, розвинений висотний храм, дорогоцінна перлина українського бароко. На щастя, цей витвір архітектурного мистецтва зберігся до наших днів і є однією з окрас історичного центру міста, вельми привабливого.

Прапор Охтирського козацького полку.

Нарешті, перебираємось до Охтирки, яка була заснована 1641 року на території Речі Посполитої, на правому березі другої головної ріки Західної Слобожанщини — Ворскли, на горі Ахтир (від тюркського Ак-тир — «білий камінь» або «біла скеля»). О.Г.Бажан і Д.Я.Вортман сповіщають [ЕІУ, т. 7 (2010): с. 709], що тут українські козаки на чолі з польським урядником спорудили прикордонну фортецю, названу Ахтирськом; але вже 1647 року він у зв'язку з уточненням кордону був переданий Московському царству, ставши крайнім південно-західним пунктом Белгородської оборонної лінії. Утім, 1650 року фортецю було ліквідовано, на її місці залишився сторожовий пункт. А 1653 року на берегах притоки Ворскли річки Охтирка група переселенців із Правобережної України заснувала поселення, на яке перейшла назва цього сторожового пункту. У 1654 році було завершено спорудження укріплень. Робила певний внесок і Росія: протягом наступних двох років укріплення були добудовані московськими «служилими людьми» під керівництвом призначених царем воєвод. Найбільша ж група переселенців (понад тисячу), знову-таки з Правобережжя, прибула сюди 1656 року; на чолі її стояли козацький сотник Аристов і протопоп Антоній з містечка Животів (нині село Оратівського району Вінницької області. — Ю.Ч.). З 1655—1658 років Охтирка була полковим містом. У XVIII столітті вона стала значним центром ремесел і торгівлі. Зокрема, 1718 року саме в Охтирці виникла перша на теренах України тютюнова мануфактура.

Формування Охтирського полку відбувалося протягом тих же 1655—1658 років. Першим його полковником у 1658 році став Іван Гладкий. Серед сотенних містечок Охтирського полку були не лише ті, що знаходяться на території сучасної Сумщини, але й нинішні райцентри і Харківської (Богодухів, Коломак, Краснокутськ, який за полкової доби називався Красним Кутом), і Полтавської (Котельва) областей. Загалом у 1732 році на території полку, який тоді поділявся на двадцять сотень, існувало 13 міст, 63 села і слободи, 22 хутори. Найвизначнішими охтирськими полковниками, на думку фахівців, були: Перехрестови — Іван Іванович і Данило Іванович, Осипови — Федір Осипович і Максим Федорович, Лесевицькі — Олексій Леонтійович, Іван Олексійович, Костянтин Олексійович і Георгій Олексійович. Зустрічаємо в переліку також добре знайоме за Сумським полком прізвище Кондратьєва, у цьому випадку — Романа Герасимовича [ЕІУ, т. 7 (2010): с. 710].

Охтирка. Покровський собор (1753—1768; архітектори В.Растреллі, С.Дудинський, Д.Ухтомський). Фото — Тетяна Чернецька (2009).

Останнім видатним витвором зодчества полкового періоду історії Слобідської України, що був завершений уже на початку першого губернського етапу, стала ще одна вельми ошатна пам'ятка українського бароко — Покровський собор. У створенні його проекту безпосередню участь брав великий Варфоломій Варфоломійович Растреллі. У цьому відношенні собор в Охтирці складає разом із київськими Андріївською церквою та Маріїнським палацом прекрасну трійцю українських споруд, осяяних італо-руським генієм цього видатного майстра. У втілення проекту вирішальний внесок зробили учні Растреллі — талановиті російські зодчі Степан Ісайович Дудинський і Дмитро Васильович Ухтомський. Слобідська Україна має бути їм вдячна за цей непересічний витвір, що вагомо поповнив архітектурну скарбницю регіону.

*За предків можна й треба бути гордим!
Нам поля Дикого забути сум
Охтирка, Суми, Харків та Ізюм
допомогли, шлях перекривши ордам.*

*Ще предки нам залишили Любов
у спадок, що живе у звуках чистих
цих зодчества мелодій урочистих —
барокових соборів і церков.*

І далі — буде!

І.3. Перша Слобідсько-Українська губернія

Атлантида козацької Слобожанщини, історії якої присвячено попередній нарис цього путівника, наприкінці другої третини XVIII століття була поглинута водами імперського моря. Утворена на її основі згідно із царським маніфестом 28 липня 1765 року губернія отримала назву Слобідсько-Української. До неї були включені п'ять провінцій, що за межами і назвами точно відповідали колишнім Сумському, Охтирському, Харківському, Ізюмському та Острогозькому полкам.

*Губернія постала не чужинська
на місці цих полків: адже була
за назвою не просто Українська,
а «Слобідсько-»! Цариціні ж діла...*

Утім, загальну оцінку правління Катерини II дозвольте довірити видатному російському поету, письменнику і драматургу, вихованому, як кажуть, з особистих причин великою мірою на традиціях Гетьманщини, Олексієві Костянтиновичу Толстому. Між іншим, в академічній 10-томній «Енциклопедії історії України» (2003—2005, 2007—2013), що на неї спираюся, є біографічна стаття про іншого Толстого — геніального Льва Миколайовича, але стаття про його старшого сучасника, чия творчість тісно пов'язана з нашою країною, її історією й культурою, відсутня. Гадаю, є сенс обміркувати доцільність її включення до електронної версії та наступних видань ЕІУ. А для цього нарис уривок зі знаменитої, вишукано іронічної і водночас гостро сатиричної й дуже точно узагальнюючої пошуки суспільного порядку на Русі та в Росії, «Истории государства Российского от Гостомысла до Тимашева» (1868), який пропоную увазі шановних читачів:

59

*Яка тому причина
І в чому корінь зла
Є, навіть Катерина
Збагнути не могла.*

60

*«Madame, ви лад, ще й сталий,
Наведете тепер,—
Увічливо писали
Дідро їй та Вольтер,—*

*Народові (бо ж мати
Йому ви) треба лиш
Скоріш свободу дати,
Свободу дасть скоріш».*

*«Messieurs,— відповідала
Вона,— vous me comblez»*,—
Й Україні дарувала
Ярмо кріпацтва зле.*

* «Панове, ви надто добрі до мене» (французькою). Читається приблизно як: [месьє, ву ме комбле].

Що стосується виниклої в середині 1765 року Слобідсько-Української губернії, то вона повною мірою поділяла історичну долю України як частини Російської імперії. Але, так би мовити, з випередженням: адже на Лівобережжі полково-сотенний устрій було ліквідовано, нагадаю, лише 1781 року. В адміністративно-територіальному відношенні Ізюмська, Острогозька, Охтирська, Сумська й Харківська провінції своєю чергою склалися з комісарств. А губернським центром став Харків. До речі, «компетенції» першого губернатора Слобідсько-Української губернії (1765—1775) прем'єр-майора Євдокима Щербініна поширювалися також на українське населення Землі Війська Донського, Белгородської, Воронежської, Казанської, Саратовської та Астраханської губерній [ЕІУ, т. 9 (2012): с. 630]. Що ж до Слобідсько-Української губернії, саме Щербінін, за висловом вчених-істориків, здійснив її «облаштування» [ЕІУ, т. 10 (2013): с. 351].

Харків. Губернаторський будинок, або ж палац (1766—1777, архітектори будівництва А.Вільянов і П.Ярославський; реконструкція 1803—1805, архітектор Є.Васильєв). Фото — Відділ зарубіжних зв'язків УІПА (2005).

У частині управління Слобожанщиною естафету від Щербініна прийняв Дмитро Норов, що був місцевим губернатором із 1775 по 1780 рік. Саме за губернаторства Норова в Харкові завершили зведення вельми привабливого

будинку (див. ілюстрацію, вміщену вище), спорудженого за наказом Катерини II спеціально до її приїзду, з метою використання імператрицею в якості дорожнього палацу. Його збудовано губернським архітектором Авраамом (Іваном) Малаховичем Вільяновим (біографії першого харківського метра та інших визначних майстрів вітчизняного архітектурного мистецтва можна і, як на мене, є сенс прочитати в чудовій праці В.І.Тимофієнка «Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть. Біографічний довідник», яку можна знайти в Інтернеті за наступною адресою: http://www.alyoshin.ru/Files/publika/timofienko/tim_zodchi_000.html) за допомогою творчого використання проекту, що був виконаний московським зодчим М.Тихменєвим — вихованцем архітектурної школи Д.Ухтомського — для російського Новгорода. З певного моменту до здійснення цієї роботи долучився Петро Антонович Ярославський — майбутня яскрава зірка слобожанського зодчества, до речі, уродженець Охтирки. За фаховою оцінкою, стиль будинку являє собою перехідну форму від бароко до класицизму. А замовницю він прийняв один-єдиний раз і значно пізніше — у 1787 році, на шляху з Криму до Санкт-Петербурга. І лише після цього палац став губернаторською резиденцією.

Харків. Успенський собор (1771—1777) із дзвіницею (1821—1844; архітектор Є.Васильєв). Фото — EvgenyGenkin (2008).

Того ж 1777 року, коли було закінчено Губернаторський палац, у Харкові завершилося будівництво ще однієї прегарної пам'ятки — Успенського собору. Він був закладений за планом московської церкви першомученика Климента папи

римського — знаменитого витвору архітектора П'єтро Антоніо Трезіні, який зведено в добу розвиненого бароко (середина XVIII століття). Але харківський храм, подібно до палацу, вже поєднує стилістичні риси бароко та класицизму. Є відомості, що певний внесок у створення проекту зробив зодчий Олексій Петрович Євлашов — головний архітектор Кремля; а втім, московський метр помер за три роки до початку будівництва... Що не підлягає сумніву, так це той факт, що на момент закінчення Успенського собору губернським архітектором був корифей слобідсько-українського зодчества Петро Ярославський, який 1775 року змінив Авраама Вільянова на цій посаді.

Слобожанщина має бути вдячна Москві за фахове вдосконалення свого славного сина: адже професійну освіту Ярославський завершував у 1773—1775 роках в Експедиції кремлівської будови під керівництвом самого Василя Івановича Баженова. Але значно більшою мірою Слобідська Україна та Харків мають бути вдячні вітчизняному — справді історичному — релігійному, громадському та освітньому діячеві Єпіфанію Тихорському (середина XVII ст. — 1731). Він, висловлюючись по-сучасному, закінчив Києво-Могилянську академію, з 1719 року управляв Благовіщенським монастирем у Ніжині, куди був переведений із Глухівського Петропавлівського монастиря, а в 1722 році став єпископом Белгородським, тоді ж заснувавши в цьому місті слов'яно-латинську школу.

Харків. Покровський монастир (кінець XVII — кінець XIX ст.): сучасний вигляд. Фото — Ian Grove-Stephensen (2007).

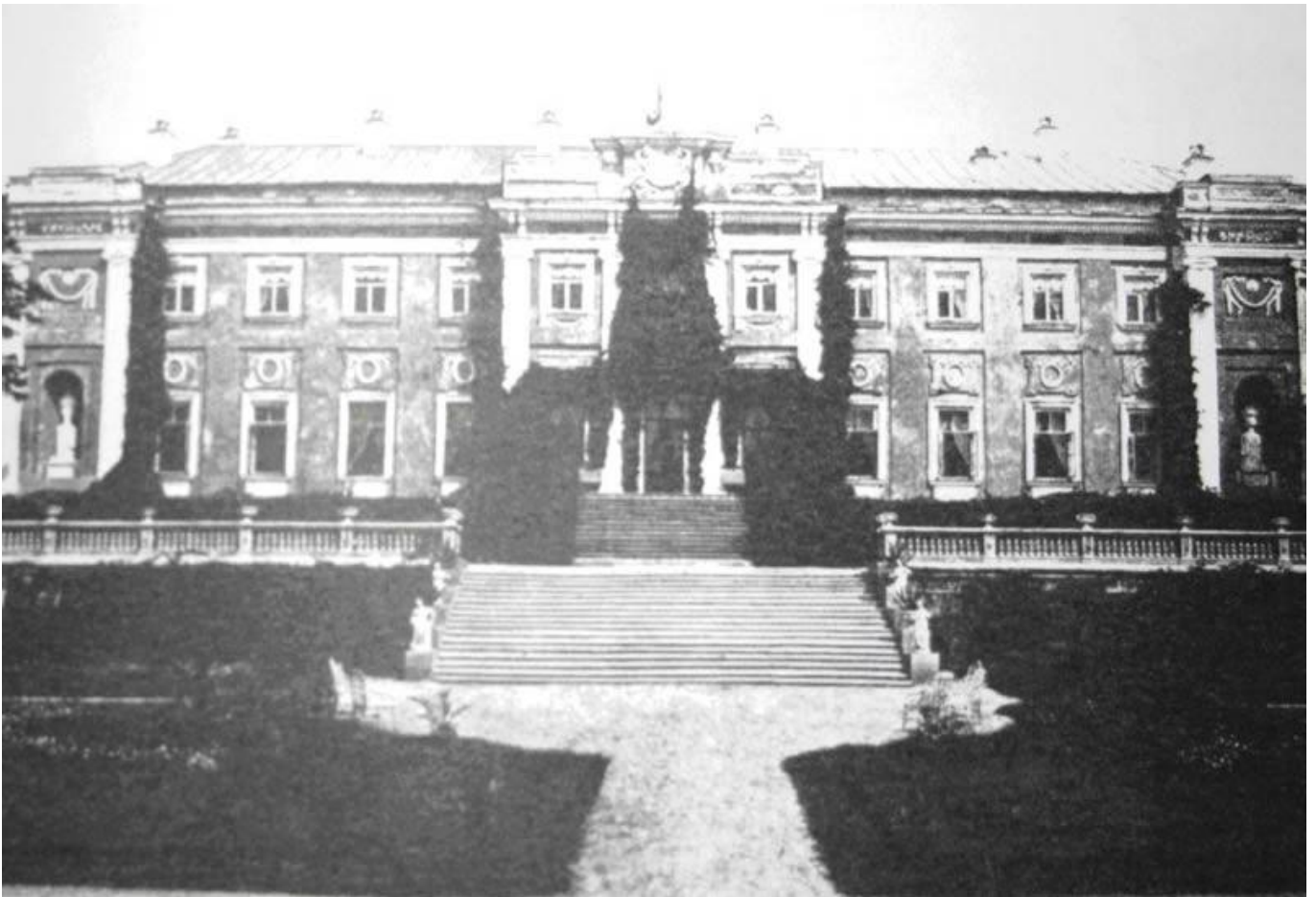
Відомий харківський вчений-історик, нині директор Канадського інституту українських студій та професор Альбертського університету в Едмонтоні В.В.Кравченко сповіщає, що з ініціативи Єпіфанія Тихорського 1726 року

архієрейська духовна школа була переведена з Белгорода до Харкова, а 1729 року завдяки її об'єднанню з місцевою парафіяльною Покровською церквою виник комплекс церковних і духовних навчальних установ — Харківський Покровський учительний монастир. Ректор школи, перетвореної 1731 року на Харківський колегіум, одночасно став настоятелем нового монастиря, що отримав назву Покровського, а церква (тепер собор) набула статусу колегіумської. Також до монастирського комплексу ввійшли мурований будинок, призначений для навчання учнів колегіуму, різноманітні господарчі будівлі, архієрейський будинок. Крім цього, наприкінці козацько-полкової та на початку губернської доби Слобожанщини монастир володів значним майном — маєтностями разом із селянами, худобою, пасіками, млинами, винокурнями [ЕІУ, т. 10 (2013): с. 359].

За словами класика вітчизняної історичної науки Д.І.Багалія, завдяки колегіуму Харків у XVIII столітті став освітнім центром Слобідської України тоді, коли він не був ані центром цивільної, ані центром духовної адміністрації. Починаючи із 40-х років того століття, у діловодній документації Найсвятішого Синоду і місцевій єпархіальній документації Харківський колегіум нерідко іменували «академією», а в учнівських конспектах — «Тихореціанською академією» [ЕІУ, т. 10 (2013): с. 357]. Як автор цього путівника написав у своїй книзі 2009 року: «Тут викладали геніальний мислитель Григорій Сковорода, видатний композитор Артемій Ведель, спочатку талановито навчався, а потім талановито навчав інших корифей слобідсько-українського зодчества Петро Ярославський» (стор. 240).

В.І.Тимофієнко уточнював, що професійну освіту архітектор Ярославський отримав у 1768—1773 роках у Додаткових класах Харківського колегіуму. Ці класи відкрили при колегіумі саме 1768 року. Причому програма викладання в них була зорієнтована на світські потреби: тут навчали німецької, французької та італійської мов, арифметики, геометрії, живопису, малювання, музики, архітектури, історії, географії. Провідний фахівець з історії української освіти Л.Ю.Посохова підкреслює, що студенти Харківського колегіуму могли відвідувати заняття й у «додаткових класах» [ЕІУ, т. 10 (2013): с. 357]. Загалом, цей навчальний заклад відіграв без перебільшення видатну роль у розбудові освітньої системи Харкова, якою місто сьогодні пишається.

Петро ж Ярославський, обійнявши посаду губернського архітектора, заходився енергійно поповнювати скарбницю слобожанського зодчества. Зокрема, наприкінці першого етапу губернської доби слобідсько-української історії він спільно з іншим місцевим архітектором, поетом, перекладачем, педагогом, також випускником Харківського колегіуму Олександром Олександровичем Паліциним (1749—1816) створили видатний садибний ансамбль маєтку Шидловських у Старому Мерчику (нині селище міського типу Валківського району Харківської області). Ярославським був споруджений палац, який дуже високо оцінювали фахівці, що його бачили ще в нормальному стані. Паліцин вельми вдало, винахідливо й ефектно розпланував територію садиби, звів паркові, службові й господарчі будівлі.

Так Мерчанський палац виглядав ще на початку XX століття...

Далі дозвольте знову процитувати мою книгу 2009 року: «На жаль, за радянських часів ця садиба була фактично знищена, Мерчанський палац і нечисленні будівлі, що збереглися, перебувають у жахливому стані. Автор вважає, що відновлення цього видатного ансамблю повинно стати справою честі принаймні для керівництва Харківської області» (стор. 243). Наведені слова повністю зберігають свою актуальність.

Старий Мерчик. Садибний палац Шидловських (1776—1778; архітектор П.Ярославський). Фото — Тетяна Чернецька (2006).

А 1780 року перша Слобідсько-Українська губернія припинила своє існування.

I.4. Харківське намісництво

Отже, 1780 року Слобідсько-Українську губернію було ліквідовано з її перетворенням у Харківське намісництво. При цьому відбулися наступні територіальні зміни: Суджанське комісарство передали до Курського намісництва, а Острогозьку провінцію з частиною Ізюмської, включаючи Куп'янськ, підпорядкували Воронежському намісництву.

Утворивши Харківське намісництво, Катерина II та її чиновники прибрали з політико-адміністративної мапи Російської імперії єдиний топонім, у якому фігурувала Україна. Свідомо чи підсвідомо, але таким чином вочевидь намагалися знищити згадку про діла та саме існування нашої козацької держави й політико-адміністративних одиниць, що виступили її спадкоємицями. Це, без перебільшення, символізувало замах на вбивство історичної пам'яті русько-українського народу.

*Написано бо «жмикрут», як не «вбивця»,
на лобі ледь чи не в усіх царів.
І «бюрократ» наш, тільки народився,
відразу знахабнів і подурів.*

Утім, є підстави розглядати часи існування Харківського намісництва як етап губернської доби історії Слобожанщини. Взагалі це намісництво, Слобідсько-Українську і Харківську губернії частина вчених-істориків вважає одним і тим самим утворенням, що видозмінювалося в ході історичного розвитку. Ось як про це пишуть, наприклад, О.Є.Маркова та В.С.Шандра: «**ХАРКІВСЬКА ГУБЕРНІЯ** — адміністративно-територіальна одиниця у складі Російської імперії, створена указом російської імператриці Катерини II від 20 травня 1765 року на території колишніх 5-ти слобідських козацьких полків із назвою *Слобідсько-Українська губернія*. {...} Сенатським указом від 25 квітня 1780 року вона отримала нову назву — *Харківське намісництво* з поділом на 15 повітів...» [ЕІУ, т. 10 (2013): с. 351]. Територія цього утворення істотно зменшилася порівняно з етапом першої Слобідсько-Української губернії. Заснуванням Харківського намісницького правління — вищої адміністративної ланки намісництва, очолюваної намісником, який призначався безпосередньо імператрицею [ЕІУ, т. 7 (2010): с. 167], — займався відомий історичний діяч генерал-фельдмаршал Петро Румянцев-Задунайський.

Давайте, шановні читачі, насамперед знову зазирнемо до Охтирки, яка протягом історичних періодів, що розглядаються в путівнику, стала власницею кількох непересічних архітектурних витворів. Шановні читачі пам'ятають, що її зоряний час припав на козацьку добу, коли Охтирка була полковим містом. Утім, аж до кінця XVIII століття вона залишалася найбільшим за чисельністю населення містом Слобожанщини. Минулого разу ми з вами зупинилися біля прегарного Покровського собору. Цей бароковий храм є й надалі залишатиметься одним із найяскравіших символів високої слобожанської культури.

Охтирка. Ліворуч — Покровський собор (1753—1768; архітектори В.Растреллі, С.Дудинський, Д.Ухтомський), праворуч — Введенська церква (1774—1783; архітектор П.Ярославський). Фото — V&A Dudush (2008).

Тепер знову прочитую свою книжку 2009 року, присвячену природі, історії та мистецтву (головним чином архітектурі) України: «За силою впливу аж ніяк не поступається собору розташована поруч, за 20 метрів від його головного входу, Введенська церква — витвір видатного харківського архітектора Петра Ярославського. Вона являє собою дуже складну споруду, виконану в стилі класицизму, що, будучи абсолютно самостійною, сприймається у своєрідному комплексі з Покровським собором і справляє незабутнє враження». Нагадаю, що Ярославський — уродженець Охтирки. А його дарунок рідному місту можна побачити на вміщених вище та нижче ілюстраціях. Або, наприклад, на фотографії за такою Інтернет-адресою (заразом радо рекомендую сайт «Мандрівка Україною»): <http://www.travelua.com.ua/sumshhina/oxtirskij/oxtirka.html/attachment/05-214>.

Охтирка. За полем стадіону в центрі — Покровський собор (1753—1768; архітектори В.Растреллі, С.Дудинський, Д.Ухтомський), ліворуч — Введенська церква (1774—1783; архітектор П.Ярославський). Фото — V&A Dudush (2008).

У Харкові на етапі намісництва крім Успенського собору, про який написано в попередньому нарисі, з'явилося ще кілька цікавих будівель. На жаль, з їх числа до наших днів дійшов лише провіантський магазин (склад), де тоді зберігалися міські запаси зерна, споруджений архітектором Ярославським, імовірно, за типовим проектом.

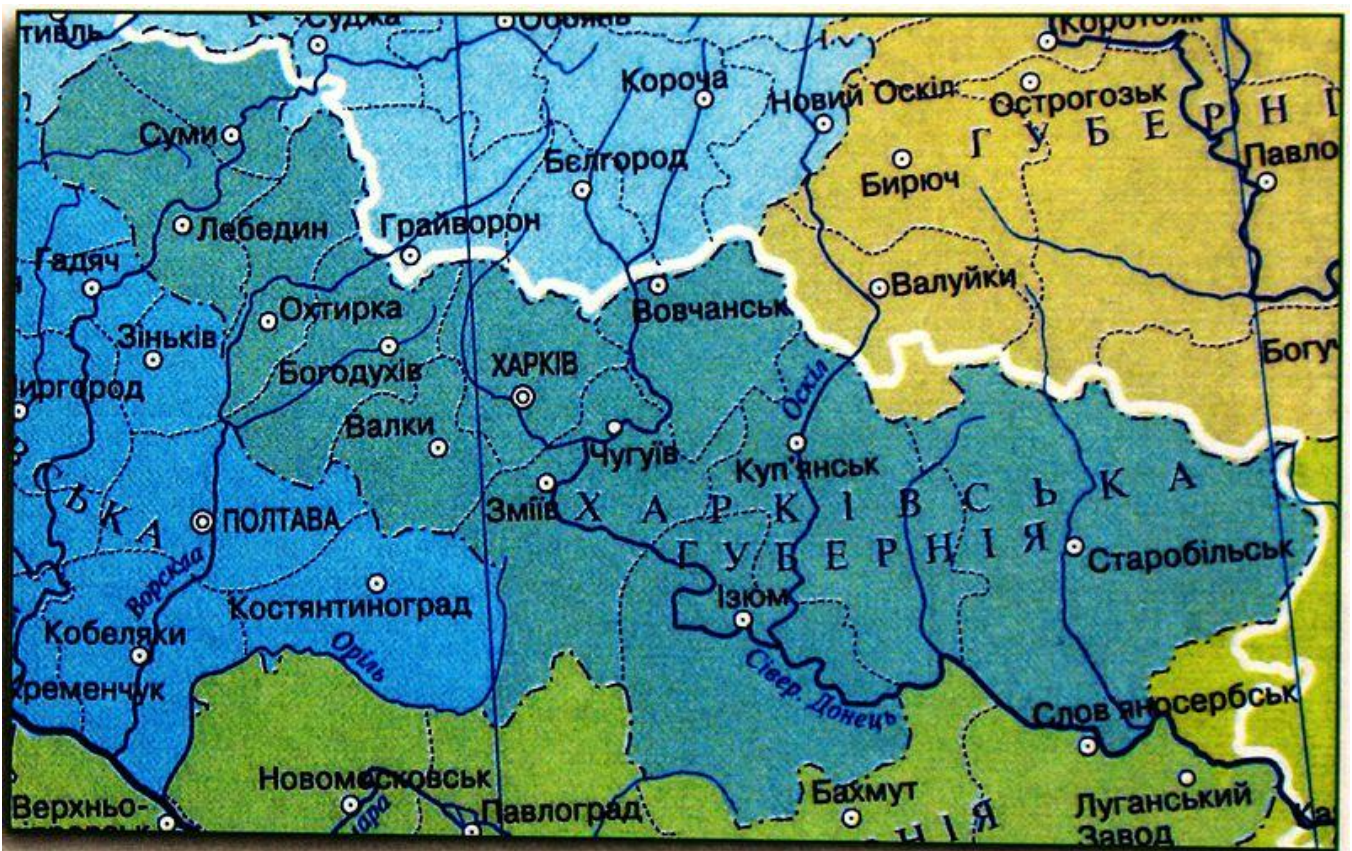
Харків. Провіантський магазин, або ж провіантський склад (1785—1788; архітектор будівництва П.Ярославський). Фото — Евгений Кривочуприн (кінець XX століття?).

Нагадаю, що головною метою утворення Харківського намісництва було подолання етнокультурної та політико-адміністративної специфіки Слобідської України, прискорення процесів імперської уніфікації регіону.

***Так — в імені відмовив Україні,
монгол новий на козаків насів:
імперські трюки-підступи незмінні
з намісницьких до нинішніх часів...***

ЧАСТИНА II

Слобідська Україна в Новий час на шляху до новітньої історії

Харківська губернія в 1917 році (білою лінією проведено майбутній — нинішній — кордон між Україною та Російською Федерацією). Мапа опублікована в 1940 році.

II.1. Південно-Східна та Центрально-Південна Слобожанщина

У листопаді 1796 року Катерину II на російському троні змінив її син Павло I, чиє правління тривало недовго: вже 24 березня 1801 року імператор був по-звірячому вбитий змовниками. Даючи загальну оцінку його місця в історії Росії, знову звернуся до «Истории государства Российского от Гостомысла до Тимашева» (1868) видатного російського поета, письменника і драматурга Олексія Толстого, що був, нагадаю, і для України в доброму сенсі не чужий. Відповідний уривочок із неї так само, як у випадку Катерини II, переклав спеціально для цього путівника:

63

*Життя Павло поживавив —
Мальтійський кавалер.
Та він не зовсім правив
На рицарський манер.*

Але для нас — громадян України — важливіше, що Павло I указом від 12 грудня 1796 року повернув губернії назву Слобідсько-Української, а 31 грудня схвалив для неї штатний розпис, відновлюючи з 1797 року в колишніх межах слобідських козацьких полків, мапу яких (бо вони ж були не лише військовими, а й передусім адміністративно-територіальними одиницями!) знайдете, нагадаю, на початку частини I цього путівника.

*Хай інший царську пам'ять дьогтем маже,
а нам — плекати вдячність до Павла:
за назвою ще сорок років майже
земля ця Українською була!*

*Розкинулися вишир її повіти,
мов дерева зелені руки-віти,
і Харків — цей взірець губернських глав —
короною верхівку увінчав.*

Взагалі ж події історії Слобожанщини, що відбуваються з кінця XVIII століття, слід, на моє переконання, розглядати в контексті двох ширших історичних процесів: з одного боку, подальшої уніфікації суспільного життя, включаючи намагання тотальної русифікації соціально-культурного простору, а з іншого — розгортання тогочасної Революції Гідності, відчайдушної Української культурної революції 1798—1847 років, до якої зробила вагомий внесок і громадськість Слобідсько-Української (з 1835 року Харківської) губернії.

Специфіка цієї Революції Гідності полягала в тому, що вона розвивалася як ланцюжок «повстань» окремих Особистостей. А почав відкриту боротьбу, кинувши письмовий виклик Російській імперії, Іван Котляревський. У середині останнього десятиріччя XVIII століття були написані, а 1798 року надруковані (щоправда, того разу без відома автора) перші три частини його великої «Енеїди». Ми ж — мешканці Слобідської України — можемо і маємо пишатися тим, що в повному обсязі поема, яка вже налічувала шість частин, вперше вийшла друком 1842 року в Харкові.

НА ВДЯЧНУ ПАМ'ЯТЬ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ

*У добу всевладності імперій
після днів козаччини заграв
українське слово на папері
першим Котляревський написав.*

*Бо спочатку нишком, як говориться,
крила пробував цей гордий птах
по хатах народу-«мовотворця» —
більше в селах, трішечки в містах...*

*Та земля, приречена на страту,
ГУЧНО словом мовила СВОЇМ,
бо в канцеляриста магістрату
у Полтаві народився син —*

*той, що відкидав імперські кпини,
той, що не ловив покійно гав,
той, що першим сином України-
мововласниці навіки став!*

*У «низькому», кажете, він стилі
велич епосу переробив?
Та великий римлянин Вергілій
працю ту схвалив би, далебі.*

*Класик, ще й античний, був би правий,
бо здійснив наш класик подвиг свій —
вищий: для майбутньої держави
мовний всесвіт сформував новий.*

*І тепер, коли орді чужинській
відсіч даємо, на цій землі
можемо за СЛОВО українське
битись «зокрема» та «взагалі».*

Село Осинове Новопсковського району Луганської області. Успенська церква (1802). Фото — Riwnodennyk (2010).

Продовжимо подорож історією, просторами та культурою Слобожанщини. Повторимо маршрут козацько-полкової доби, рухаючись зі сходу на захід. На початку існування другої Слобідсько-Української губернії справжній архітектурний шедевр було створено в Старобільському повіті, у великому селі Осинове (наголос на передостанньому складі) — як пам'ятаємо, колишньому сотенному містечку Острогозького козацького полку. Його будівництво завершили в 1802 році. Споруда вельми ефектно сполучує елементи бароко та класицизму, а дуже гарні розписи всередині храму датуються ХІХ століттям! Щоправда, у тому ж 1802 році всі колишні землі Острогозької провінції зі Слобідсько-Української губернії вилучили.

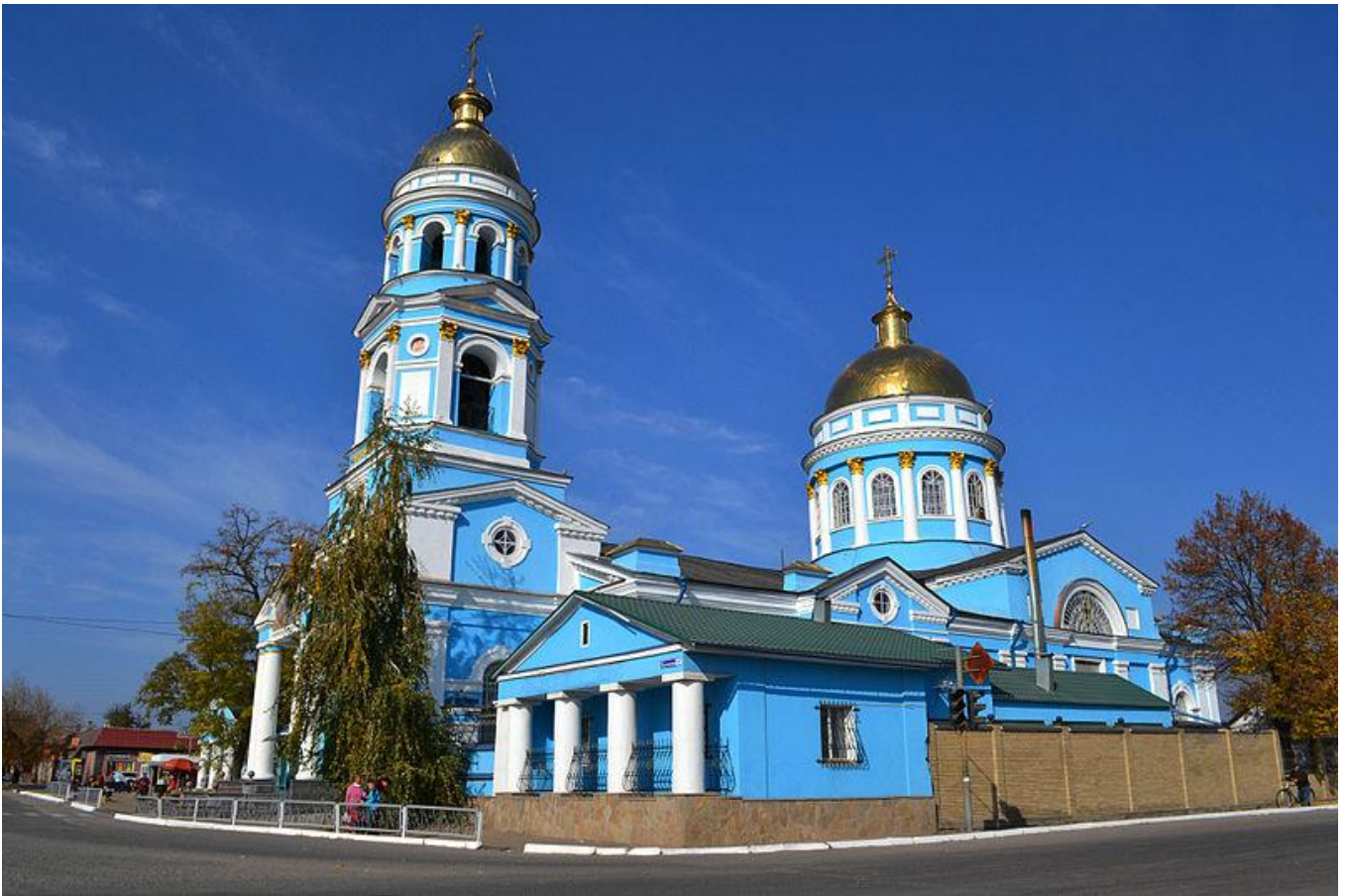
Історичний герб Старобільська (починаючи з 1804 року).

Проте за два десятиліття, 1824 року, Старобільський повіт було повернуто до складу Слобідсько-Української губернії. До речі, він за територією став найбільшим у губернії: його площа становила трохи менше чверті від загальної. Тепер терени колишнього Старобільського повіту є північною частиною нинішньої Луганської області України (включно з «ЛНР»), складаючи майже половину її загальної площі.

Старобільськ. Будинок Катерининської жіночої гімназії (початок XX ст.). Фото — Qurchak (2015).

Між іншим, розташоване на лівому березі річки Айдар — притоки Сіверського Дінця — повітове місто Старобільськ до 1797 року називалося слободою Стара Біла. Її заснували козаки Острогозького полку, які тут оселилися 1686 року. За те, що мешканці в 1707—1708 роках підтримали Булавінське повстання, первісне поселення було спалено московськими карателями та понижено в статусі. І лише відбудована згодом слобода знову стала сотенним центром Острогозького козацького полку. А протягом XIX та на початку XX століть Старобільськ був відомий як місце проведення ярмарків [ЕІУ, т. 9 (2012): с. 814—815]. У центрі міста збереглися острівці забудови останнього етапу того періоду історії Слобідської України, що розглядається в цьому нарисі.

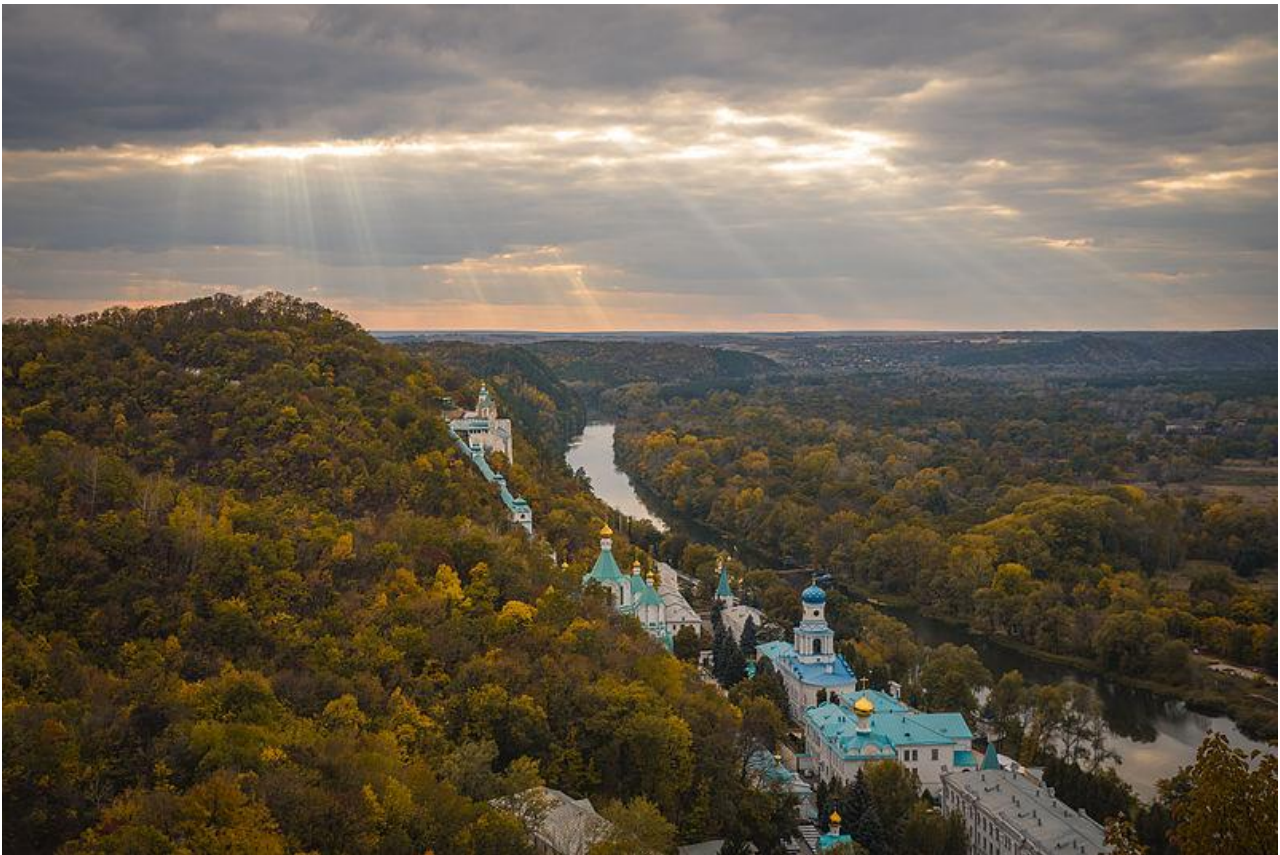

Ізюм. Свято-Вознесенський собор (1826) із дзвіницею. Фото — Lystopad (2014).

Найяскравіший зоряний час наступного міста, яке відвідаємо,— Ізюма, подібно до Охтирки й навіть Сум, припав на козацьку добу, коли він був полковим центром. А втім, розвиток тривав. Гідну пару прегарному Спасо-Преображенському собору (1684), збудованому в стилі слобожанського козацького бароко, у першій половині XIX століття склав святковий ансамбль Свято-Вознесенського собору, споруджений у стилі класицизму (див. ілюстрацію).

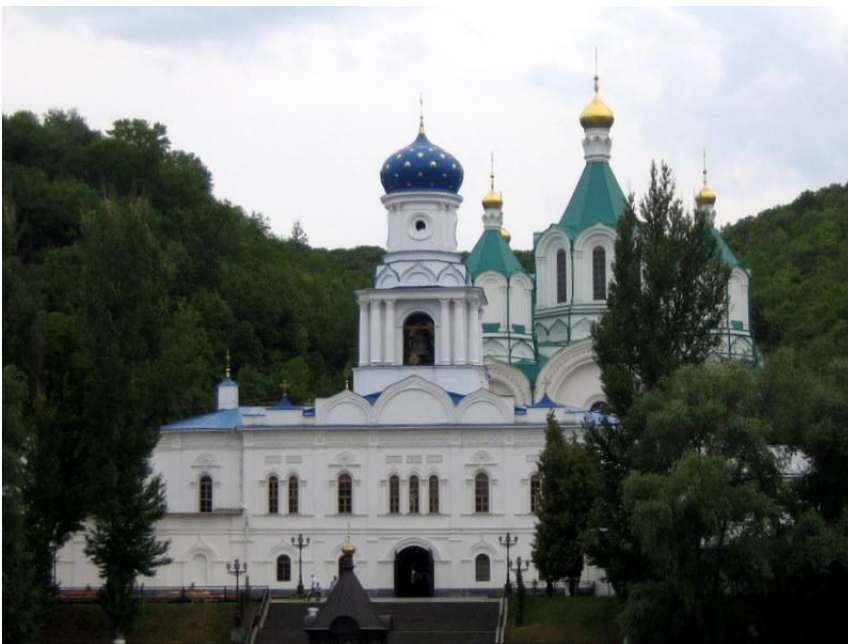
П.Т.Тронько зазначає, що й протягом позаминулого століття Ізюм залишався одним із найбільших промислових і торговельних центрів Слобідської України: у 80-х його роках тут діяли цегельні, горілчаний, маслобійний, салотопний і воскобійні заводи. Новий поштовх економіка отримала 1910 року, коли через місто пройшла залізниця Харків—Донбас: невдовзі тут з'явилися залізничні майстерні, завод сільськогосподарських машин, лісопильні заводи тощо [ЕІУ, т. 3 (2005): с. 428]. Ще варто згадати про такий внесок Ізюма до високої української культури: саме в ньому народився видатний вітчизняний художник, неперевершений пейзажист Сергій Іванович Васильківський (1854—1917).

А на крайньому півдні Ізюмського повіту, неподалік межі з Катеринославською губернією, наші предки продовжили опрацьовувати одну з найдорогоцінніших коштовностей в архітектурній скарбниці Слобожанщини та України — ансамбль Святогірського Успенського монастиря. Саме відновлення цього монастиря, яке розпочалося 1844 року, фахівці вважають найяскравішим прикладом розбудови монастирського комплексу середини XIX століття на українських теренах.

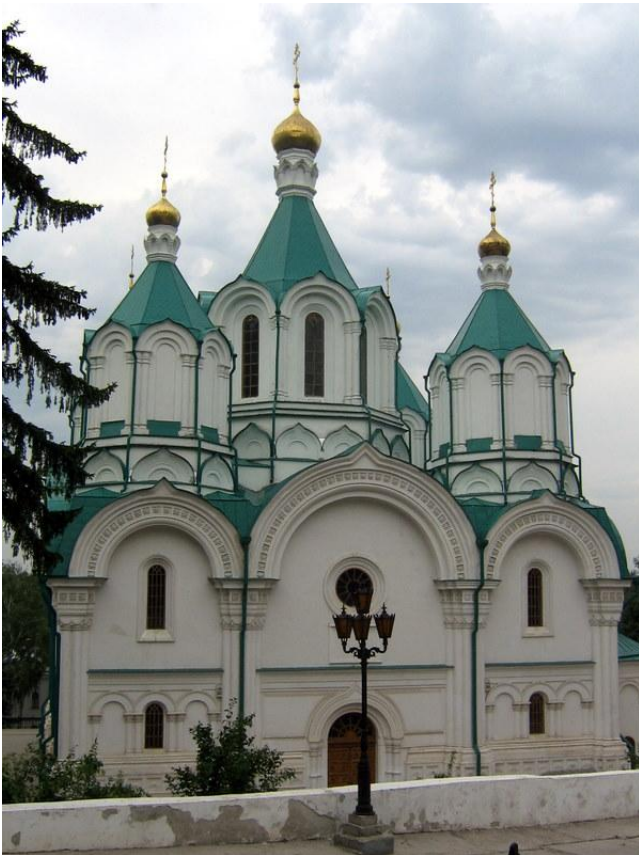
Святогірськ. Святогірський Успенський монастир (XVII—XIX ст.): загальний вигляд. Фото — Konstantin Brizhnichenko (2014).

У цей період на території Святогірського монастиря було побудовано цегляні служби, готелі, келії, Кирило-Мефодіївську галерею-сходи й відтворено печерну церкву Антонія і Феодосія.

Святогірський Успенський монастир. Покровська церква із дзвіницею (1850; архітектор К.Тон) Фото — Uk-Kamelot (2007).

Також у монастирі — нинішній Святогірській лаврі — було споруджено (за проектом зодчого Костянтина Андрійовича Тона, який є творцем ушлюбленого московського храму Христа Спасителя) вельми привабливу Покровську церкву.

Святогірський Успенський монастир. Успенський собор (1865—1868; архітектор О.Горностаєв) Фото — Uk-Kamelot (2007).

Завершальним акордом ефектного ансамблю-«симфонії» став витвір архітектора Олексія Максимовича Горностаєва — величний Успенський собор, що вирізняється дивною пропорційною злагодженістю «псевдоруських», як їх називають фахівці, форм.

Далі ми з вами, шановні читачі, відвідаємо Центрально-Північну Слобожанщину. Але подорож буде продовжено вже в наступному — шостому нарисі путівника.

II.2. Харків і Центрально-Північна Слобожанщина

Ми з вами, шановні читачі, вивчаючи шлях Слобідської України до новітньої історії, при цьому історичні події, які відбувалися з кінця XVIII століття, розглядаємо в контексті «Української культурної революції». Нагадаю: специфіка цієї Революції Гідності полягала в тому, що вона розвивалася як ланцюжок «повстань» окремих Особистостей. В останньому десятиріччі XVIII — другому десятиріччі XIX століть кинув фактичний виклик Російській імперії автор «Енеїди» та «Наталки Полтавки» Іван Котляревський. Перше ж повне видання великої поеми тогочасного українського Відродження здійснив 1842 року в начебто «неукраїнському» Харкові поет-романтик, всесвітньо відомий вчений, один з основоположників наукового слов'янознавства Ізмаїл Іванович Срезневський (1812—1880).

Взагалі, за словами історика літератури Л.Т.Білецького, якому Доля судила народитися 1882 року в селі Листвинівка Київської губернії (нині Житомирська область), а померти 1955 року в канадському Вінніпезі, «у тих часах ні одне місто України порівняно з Харковом не виявило такої сильної любові до українського народу й народності». А друге «повстання» підняв славетний уродженець хутора Основа поблизу Харкова, батько української прози Григорій Квітка-Основ'яненко.

НА ВДЯЧНУ ПАМ'ЯТЬ ОСНОВ'ЯНЕНКУ

*Попри лютий «лаяй» грізного чудовиська,
розвивалась мова наша ненастанненько...
Федір і Марія,
Квітка
та Шидловська
світу дарували Квітку-Основ'яненка.*

*Вірші — річ прекрасна, та не у фундаменті,
а підґрунтя мови проза закладає.
І «Грицькові» твори
це зробити
нам ті
змогу надали та — будувати далі.*

*Співчутливо-мудре Слово Основ'яненка
материк Культури склало нездоланний —
всі його Марусі,
Прокопи,
Оксаноньки,*

горді Волі діти й кріпаки-селяни.

Потім подвиг Квітки став ледь не провиною...

Будемо ж сьогодні гідних предків гідні!

Це вони зробили

край наш

УКРАЇНОЮ —

хай казяться різні знавіснілі злидні.

З кінця третього десятиріччя позаминулого століття вельми вагомий внесок у справу Української культурної революції також здійснювала група яскравих Особистостей, відома як харківська школа романтиків. Перелічу її представників у послідовності, з певних міркувань запропонованій авторами чудового, як на мене, шкільного підручника української літератури для 9 класу О.М.Авраменком і Г.К.Дмитренком: Ізмаїл Срезневський, Левко Боровиковський, Амвросій Метлинський, Микола Костомаров, Олександр Корсун, Йосип (Осип) Бодянский, Олександр Афанасьєв-Чужбинський, Петро Гулак-Артемівський, Віктор Забіла, Михайло Петренко. Волію додати принаймні ще одне славне ім'я — Опанас Шпигоцький. Підкреслю, що до цього поетичного гурту входили переважно професори й студенти Харківського університету.

НА ВДЯЧНУ ПАМ'ЯТЬ РОМАНТИЗМОВІ

Розганяє ваших віршів гордий

вітер

німоти туман гіркий,

харківських романтиків когорта —

українських душ рятівники.

Ви пісні складали недаремно,

сповнені любові та журби:

для вторинних мова — річ нікчемна,

а для справжніх — чарівні скарби.

Хоч імперський ворон рохкав-каркав,

що «хахлам» не треба власних слів,

(рима з Маяковського) та Харків

УКРАЇНСЬКИМ СЛОВОМ відповів!

І в культурі виник непочатий

праці край —

й отримав для байок

простір, щоби квакати-кректати,

злий сусідський чорний воронок...

*Та завершаться безглузді війни,
і тоді натхненна ваша знов —
рідної культури тил надійний —
залунає Пісня про Любов.*

Харків. Будинок фон Мінстера (кінець XVIII — початок XIX ст.; архітектори П.Ярославський та ін.). Фото — Denis Vitchenko (2009).

Харкову у спадок від етапу, що припав на кінець XVIII — самий початок XIX століть, дістався один-єдиний, проте вельми привабливий садибний будинок (будь ласка, див. ілюстрацію). А потім для міста настає, сказати б, академічно-університетська доба, що досі триває та, сподіваюся, надалі триватиме.

*З повагою до всіх шарів-прошарків
«місцевого суспільства» про святе
скажу: як осередок думки Харків —
це в першу чергу Університет;*

*його майданам, вулицям, проспектам
передувало — одчинись, сим-сим! —
сполучення культури з інтелектом
у вищій закладі освіти цім.*

Як сповіщає В.Л.Маслійчук, завдяки ініціативності вихідця із Слобідської України Василя Каразіна та освітній реформі в Російській імперії 1805 року в Харкові було відкрито університет, що мав значний вплив на розвиток міста [ЕІУ, т. 10 (2013): с. 347]. Якщо говорити про архітектурну складову, то її забезпечував запрошений Каразіним 1803 року до Харкова для розробки проекту університетських будинків Євген Олексійович Васильєв (1773 (?) — 1833), який раніше навчався разом із майбутнім засновником Харківського університету в петербурзькому Гірничому корпусі (училищі). «Протягом 1803—1805 рр. Васильєв здійснив реконструкцію колишнього Губернаторського палацу... для розміщення в ньому університету. Центральний двоповерховий корпус був перетворений на головний, а надбудовані до двох поверхів флігелі пристосували під корпуси хімічного й фізичного факультетів. Монументальні ворота зв'язали корпуси в симетричну композицію у стилі раннього класицизму» [Чернецький (2009): с. 243].

Харків. Будинок Сердюкова (1808—1814; архітектори П.Ярославський і В.Лобачевський). Фото — Дмитрій Корольков (2012).

Відомий вітчизняний вчений-соціолог, нинішній ректор Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна академік В.С.Бакіров зазначає, що за університетським статутом утворювалися чотири відділення-факультети (словесних наук, лікарських і медичних наук, фізичних і математичних наук, моральних і політичних наук), а також 25 кафедр. Ще до урочистого відкриття Харківського університету, яке відбулося 29 січня 1805 року, у попередньому 1804 році було розбито його Ботанічний сад. Трохи згодом засновано: Центральну наукову бібліотеку — 30 січня 1805 року, Музей природи — 1807 року, Астрономічну обсерваторію — 1808 року. Університетські викладачі стали ініціаторами, авторами, редакторами, видавцями перших в Україні газет, журналів, альманахів. І перший

друкований українською мовою твір у Наддніпрянській Україні написано випускником Харківського університету Василем Масловичем; він побачив світ у типографії цього ж університету 1807 року [EIU, т. 10 (2013): с. 358].

Харків. Колишній новий корпус університету на вул. Університетській, 25 (1820—1831; архітектор Є.Васильєв): фрагмент фасаду. Фото — Artemka (2009).

Однак до кінця етапу, що розглядається, основний внесок в архітектурну скарбницю Харкова робили вихованці університетського попередника — Харківського колегіуму, зокібно Петро Ярославський. Метр до самої смерті, яка забрала його в 1810 році, продовжував закладати підвалини слобожанської школи авторського зодчества, невтомно забудовуючи своє рідне місто. Одним з останніх витворів видатного сина Слобідської України є прегарний садибний будинок-палац (будь ласка, див. ілюстрацію), спорудження якого завершив 1814 року Василь Миколайович Лобачевський, дати народження та смерті якого достеменно не відомі. Він був учнем Петра Ярославського, подібно до свого наставника, професійну освіту отримав у Додаткових класах Харківського колегіуму. Ще про архітектора Лобачевського у своєму біографічному довіднику В.І.Тимофієнко сповіщає таке: «Працював у Харкові в перших десятиріччях ХІХ ст. у формах суворого ампіру. Збудував низку споруд, серед них: ...Садибний палац на вул. Чернишевській № 14 (1814 р.). Спроектував низку інших житлових будинків і садибних комплексів». Справу Вільянова та Ярославського разом із Лобачевським гідно продовжував Євген Васильєв, про якого вже згадував.

Харків. Дзвіниця Успенського собору (1821—1844; архітектор Є.Васильєв); на передньому плані — сквер, розбитий на валу колишньої козацької фортеці. Фото — EvgenyGenkin (2006).

Взагалі можна стверджувати, що в архітектурі Харкова цього періоду Української культурної революції відповідає доба учня великого Джакомо Кваренгі — видатного зодчого Євгена Васильєва. Навпроти головного корпусу Харківського університету (колишнього Губернаторського палацу) він збудував ще один Т-подібний двоповерховий університетський корпус з актовою залю, обсерваторією, церквою й бібліотекою. Вони розміщувалися з трьох боків від центрального вестибюля, визначеного на фасаді глибокою лоджією та чотириколонним портиком іонічного ордера. А третім шедевром майстра, що дійшов до наших днів, є споруджена згодом на честь перемоги у Вітчизняній війні 1812 року за сміливим проектом Васильєва поруч з Успенським собором його п'ятиярусна, увінчана банею класицистична дзвіниця заввишки 89 метрів, що, за висловом фахівців, стала вертикальною домінантою Харкова.

Чугуїв. Вид на знамените Чугуївське городище з берега Сіверського Дінця. Фото — Denis Vitchenko (2010).

З Харкова вирушимо на південний схід, до розташованого неподалік міста з гучним іменем Чугуїв. Воно розкинулося вздовж однієї з головних рік, що із сивої давнини течуть історично-культурними просторами України,— Сіверського Дінця, переважно на його правому березі.

Тут в історичному центрі міста знаходиться уславлене городище, відоме з кінця XVI століття під назвою Чугуєве [ЕІУ, т. 10 (2013): с. 578—579]. Довгий час «теоретично передбачалося», що на ньому будуть знайдені скіфські, ранньослов'янські, давньоруські «культурні відкладення» (зокрема, роменської культури). Але проведені вже за часів української незалежності — у 1996, 2005—2007, 2009 роках — археологічні дослідження майже повністю спростували ці гіпотези. Натомість було здійснено приголомшуюче відкриття: виявлено, що з VIII принаймні до середини X століття на території сучасного Чугуєва існувало ранньосередньовічне місто, центром якого була збудована на високому мисі понад Сіверським Дінцем фортеця з кам'яною цитаделлю та кількома оборонними лініями! А належить це городище площею близько 21 гектара (!) до салтівсько-маяцької культури, про яку розповідається в нарисі, присвяченому «передісторії» Слобідської України.

Чугуїв. Житловий будинок військових поселян (1824), у якому в 1876—1877 рр. мешкав великий художник Ілля Рєпін. Фото — Denis Vitchenko (2006).

Сучасний Чугуїв заснував відомий український історичний діяч Яків Острянин [ЕІУ, т. 7 (2010): с. 695]. Під час знаменитого козацького повстання 1637—1638 років проти Речі Посполитої він восени 1637 року організував козацькі загони на Полтавщині, а навесні 1638 року був обраний гетьманом нереєстрового козацтва. Спочатку справи йшли добре: повстанці оволоділи Кременчуком, Хоролом, Говтвою та рядом інших міст і містечок Лівобережної України. Але після невдалої битви під Лубнами того ж 1638 року, не бачачи перспектив успішного розгортання боротьби з огляду на перевагу сил противника, Острянин і велика частина повстанців перейшли на територію Московського царства та з дозволу його уряду оселилися на Чугуєвому городищі. Цю подію і прийнято вважати заснуванням міста. Незабаром тут було збудовано фортецю за московськими взірцями.

Проте досвід Острянина та його товаришів невдовзі продемонстрував, наскільки не лише сумно, а й небезпечно поневірятися по чужих державах. А.В.Левченко, С.І.Бучаста та О.А.Шевченко повідомляють [ЕІУ, т. 10 (2013): с. 579], що соціально-економічна ситуація в Чугуєві швидко загострилася. Постійно виникали конфлікти «черкасів» (українських переселенців) із московською адміністрацією, мешканцям дошкуляли незадовільне постачання, голод, зростання злочинності. Й у квітні 1641 року більша частина чугуївських черкасів підняли повстання, вбили Якова Острянина та повернулися на територію Речі Посполитої, врешті оселившись під Полтавою.

У другій половині XVII століття замешкування Чугуєва відбувалося «паралельно» українськими переселенцями та московськими служилими людьми, до яких наприкінці його долучилися донські та яйцькі козаки і хрещені калмики. 1658 року Чугуїв увійшов до складу Белгородського полку. 1708 року він став центром Чугуївського повіту спочатку Белгородської провінції, а з 1727 року — Белгородської ж губернії. І лише 1779 року Чугуїв і Чугуївський повіт перейшли до Слобідсько-Української губернії якраз напередодні її перейменування в Харківське намісництво і надалі перебували в її складі.

Чугуїв. Покровський собор (1824—1834; архітектор Л.Дюбю, за участі В.Стасова). Фото — Denis Vitchenko (2013).

1749 року з команди козаків і калмиків був утворений Чугуївський кінно-козацький полк. 1808 року його реформували в уланський. Цей полк у мирний час дислокувався в Чугуєві до 1861 року, причому протягом 1817—1857 років мав статус «військовопоселеного». Взагалі, зазначений період існування військових поселень став зоряним часом для міста, яке набуло статусу штабного. Фахівці підкреслюють, що за ці чотири десятиліття місто водночас набуло нового планування та забудови. Над архітектурно-містобудівними проектами для нього працювало багато провідних здатних імперії, включаючи самого Василя Петровича Стасова. В.І.Тимофієнко сповіщає, що Стасов працював членом Комітету військових поселень, відігравав провідну роль в інженерному департаменті, де й розглядались архітектурно-містобудівні проекти. Взагалі, цей видатний здатний приніс багато користі і Слобожанщині (зокрема, він є автором Троїцького собору у Слов'янську, спорудженого в 1836—1838 роках), і всій Україні (варто згадати хоча б про відновлену за його проектом протягом 1828—1842 років у так званих русько-чи російсько-візантійських формах споруду Десятинної церкви в Києві, яка, на превеликий жаль, не збереглася).

Також у забудову Чугуєва великий внесок зробив громадянин Франції архітектор Лев Дюбю (Дюбют). У Російській імперії він служив в інженерному департаменті, де, нагадаю, розроблялась і розглядалась документація по створенню військових поселень. Знаходячись під впливом творчості Стасова, Дюбю дотримувався стильових принципів суворого ампіру. Що стосується забудови Чугуєва, то цей майстер, на думку В.І.Тимофієнка, є, ймовірно, автором повітової управи в Коробоччині (1823) та пізнішого Покровського собору (будь ласка, див. ілюстрацію) у самому місті.

До речі, автором проекту прибудови дзвіниці до Покровського собору був інший визначний здатний імперського Чугуєва — російський військовий інженер Єгор Іванович Рерберг. У третьому десятилітті позаминулого століття він керував будівельними роботами при створенні військових поселень у рідній Новгородській губернії. А пізніше Рерберг очолював будівництво військових поселень на теренах України, включаючи розбудову їх адміністративного центру Чугуєва.

Чугуїв. Будинок штабів військових поселень (1830): фрагмент фасаду. Фото — Константинь (2011).

А.В.Левченко, С.І.Бучаста і О.А.Шевченко слушно акцентують увагу на тому [ЕІУ, т. 10 (2013): с. 579], що нині Чугуїв — єдине в Україні місто, де збереглися планування, окремі будівлі та цілі ансамблі центру військових поселень (адже на вітчизняних теренах існували й інші їх центри). Прегарний, як на мене, ансамбль головної площі Чугуєва включає в себе пам'ятки архітектури національного значення: будівлю штабів військових поселень, Свято-Покровський собор, торгові ряди. А ще серед будівель, що збереглися на вулицях міста, — житлові будинки для офіцерів і військових поселян, ескадронні лавки, ескадронна школа, будинки для непоселених нижніх чинів.

Після ліквідації військових поселень від 1860 року Чугуїв був заштатним містом Харківської губернії. Протягом 1865—1917 років у ньому працювало Чугуївське піхотне юнкерське (з 1910 року — військове) училище. До речі, саме події, з ним пов'язані, засвідчили, що в Чугуєві, незважаючи на кілька століть русифікації, зберігся первісний вільний козацький, слобідсько-український дух. Адже у грудні 1917 року «українізоване» Чугуївське військове училище вчинило збройний опір встановленню в місті радянської влади. Тобто воно не здалося більшовикам та їх союзникам без бою і лише внаслідок поразки було роззброєне.

Чугуїв. Пам'ятник І.Ю.Рєпіну (1956; скульптор М.Манізер, архітектор Б.Клейн). Автор і час створення фото, яке має статус суспільного надбання, невідомі.

А ще в Чугуєві народився знаменитий носій вільного українського та слобожанського духу, великий художник Ілля Юхимович Рєпін (1844—1930) [ЕІУ, т. 9 (2012): с. 187—188]. Походив він із родини військових поселенців Чугуївського уланського полку, про який ми вже згадували. Рєпін був справді люблячим сином рідного міста. Скажімо, після повернення в 1876 році з кільकалітньої поїздки до Італії та Франції вже досить широко знаний майстер із дружиною Вірою Олексіївною (у дівочтві — Шевцова) оселився в Чугуєві. Там само метр пізніше планував відкрити навчальний заклад «Діловий двір» (вільні художні майстерні) з метою відродження різних галузей нашого народного мистецтва. Із цієї шляхетної нагоди Рєпін у 1915 році востаннє відвідав Чугуїв.

Тож митець заслужив на вельми привабливий пам'ятник, зведений у його рідному місті 1956 року. А з 1969 року тут працює Художньо-меморіальний музей І.Рєпіна — комплекс музейних об'єктів, пам'ятних місць і пам'яток, пов'язаних із великим художником [ЕІУ, т. 10 (2013): с. 580]. Перебуваючи в Чугуєві, не змарнуйте нагоди цей чудовий музей відвідати.

Портрет П. В. Іванова. Автор фото (1907?) невідомий.

З Чугуєва попрямуємо далі на схід — до Куп'янська, розташованого на річці Оскіл — притоці Сіверського Дінця. До речі, ці два міста поєднав маршрутом своєї біографії відомий вітчизняний етнограф і фольклорист Петро Васильович Іванов (1837—1926) [ЕІУ, т. 3 (2005): с. 401]: він народився в Чугуєві, а помер у Куп'янську — чи, як стверджує П.В.Голобуцький, у 1926-му, чи, за іншими даними, у 1931 році. Між цими крайніми пунктами маршруту Іванов встиг послужити в царському війську (у Кримському піхотному полку на Кавказі), з 1862 року попрацювати вчителем арифметики, потім смотрителем повітового училища в Куп'янську, а протягом 1877—1884 років — вже інспектором народних училищ. Нарешті, у 1884 році він вийшов у відставку через хворобу, після чого, мабуть, і почалося справжнє життя. Зокрема, Іванов друкувався в «Сборнике Харьковского историко-филологического общества» (протягом 1886—1914 років видано 21 том цього серійного неперіодичного видання Історико-філологічного товариства при Харківському університеті [ЕІУ, т. 9 (2012): с. 466]): у IV томі було опубліковано його велику статтю про народні повір'я в чаклунів, відьом та упирів, у V томі — про домовиків, лісовиків і водяних, найраніше ж, у II томі — про інші дитячі ігри в селах Куп'янського повіту. А опубліковане в «Этнографическом обозрении» за 1892 і 1893 роки дослідження про українські народні легенди корифей українознавства М.Ф.Сумцов назвав найкращим у науковому доробку Іванова. Перекидаючи місток до нижньої частини герба Куп'янська, зазначу, що Іванов займався й питаннями природничих наук, надрукувавши ряд статей про фауну в околицях цього міста.

Герб міста Куп'янськ.

Поселення, що виникло на території сучасного Куп'янська (наголос на першому складі!) [ЕІУ, т. 5 (2008): с. 509—510], відоме з 1665 року. Ця козацька слобода носила назву Купенка чи Купчинка та перебувала в складі Харківського полку — слобідського козацького. Вона розвивалася як форпост для захисту південних кордонів Московського царства та самої Слобідської України від татарських набігів. Наприкінці XVII століття тут уже існувала добре укріплена фортеця із сімома бастіонами. Між іншим, 1685 року Купенка перейшла до іншого слобідського козацького полку — новоствореного Ізюмського — і була сотенним містечком останнього аж до ліквідації полкового устрою на Слобожанщині. У 1765 році вона стала центром комісарського управління Ізюмської провінції та деякий час мала назву Купенськ. З 1780 року населений пункт був повітовим містом не Харківського, а Воронежського намісництва, у 1786 році отримавши сучасну назву. Десять років по тому Куп'янськ повернувся до Слобідсько-Української (з 1835 року Харківської) губернії. Наприкінці XVIII століття в місті мешкало близько 3,5 тис. осіб, переважно це були військові та їхні сім'ї.

Куп'янськ. Соборна церква. Фото 1912 року.

Протягом XIX століття Куп'янськ підтверджував «звання» купецько-торгового міста: щорічно в ньому проводилися три ярмарки. Розвивалася міська система освіти; зокрема, варто згадати, що в 1886 році тут почало діяти Олександрівське ремісниче училище. Із завершенням у 1895 році будівництва залізниці Балашов—Харків різко прискорився промисловий розвиток міста. За століття чисельність його населення зросла майже вдвічі. Однак цікаво, що за результатами Всеросійського перепису населення 1897 року абсолютну більшість населення складали... селяни. Взагалі, розподіл за категоріями чи станами приписаних до Куп'янська мешканців (6893 особи) виглядав таким чином:

- селяни — 3504 (50,8 %);
- міські жителі — 2609 (37,8 %);
- дворяни — 417 (6,0 %);
- духовенство — 159 (2,3 %);
- купці — 72 (1,0 %);
- інші — 132 (1,9 %).

Вони й зображені на фотоілюстрації, датованій 1912 роком. J

Куп'янськ-Вузловий. Паровоз-пам'ятник на честь куп'янських залізничників (на території депо). Фото — ByrkaDenis (2015).

Залізниця продовжує багато важити для Куп'янська. У згаданому вище 1895 році поруч із ним сформувався великий залізничний вузол, виникло селище Куп'янськ-Вузловий (нині воно, маючи населення близько 10 тис. осіб, підпорядковане місту, чисельність мешканців якого лише втричі більша).

Куп'янськ-Вузловий. Залізничний вокзал (2009). Фото — ByrkaDenis (2015).

На превеликий жаль, у Куп'янську збереглося дуже мало зразків історичної архітектури. Її залишки, якщо пощастить, розшукаєте самотійно під час відвідання міста. Натомість з'являються досить привабливі зразки архітектури новітньої. Зокрема, у серпні 2009 року до Дня Незалежності було передано в експлуатацію новий залізничний вокзал, який став однією з окрас Куп'янська.

Харків. Будинок Земельного банку (1896—1899; архітектор О.Бекетов) на теперішньому майдані Конституції; цей прегарний будинок був однією з окрас втраченого ансамблю Миколаївської площі (1898—1907; архітектор О.Бекетов). Фото — EvgenyGenkin (2006).

Повертаючись до Харкова, волію знову процитувати свою книжку, присвячену природі, історії та мистецтву України: «Надалі місто протягом ХІХ — початку ХХ ст. прикрашалося яскравими, позначеними мистецьким натхненням і високим професіоналізмом витворами зодчих Андрія Тона, Болеслава Михаловського, Бориса Покровського, Михайла Ловцова, Володимира Нємкіна, Олексія Бекетова, Юлія Цауне, Володимира Покровського, Віктора Величка, Костянтина Жукова, Олександра Гінзбурга, Олександра Ржепішевського, Віктора Естровича. Особливо хочемо виділити внесок академіка Бекетова, за проектами якого в Харкові споруджено більше ніж 40 монументальних громадських і житлових будинків та створено композиційні шедеври, що розпочали процес розбудови Харкова як міста грандіозних майданних ансамблів. Ознайомлення з архітектурною скарбницею міста дає додаткові підстави стверджувати, що Харків залишається й залишатиметься однією з культурно-мистецьких столиць України» [Чернецький (2009): с. 243]. Для

цитованої книги призначався вірш-заклик, що, втім, до першого її видання не потрапив. Натомість незмінно його публікую в складі свого поетичного циклу «Україна» (дивіться, наприклад: <http://newssky.com.ua/ukrayina/>). Щоб якось узагальнити й підсумувати, хотів би ним завершити цей коротенький, фрагментарний нарис-огляд.

АРХІТЕКТОРИ ХАРКОВА

*Місту жодному України
не поступишся ти в ошатності.
Архітекторами своїми
маєш, Харкове, ти пишатися!*

*Ми до ближніх несправедливі,
їх наплюжити до вподоби нам.
А чесніше прощати зриви
і гордитися добре зробленим.*

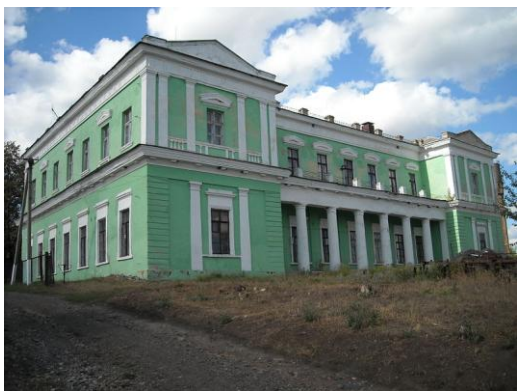
*Кращі зодчих харківських твори —
спадок справді дивний, немеркнучий:
і всі три місцеві собори,
і палац у Старому Мерчику,*

*й корпуси університету,
і майданних ансамблів плетиво
найвибагливішому естету
догодять, не страчені Летою.*

*Співвітчизникам й іноземцям
все це безліч разів я показував!
І вони відчували серцем
те, що не передати фразами.*

*Рафінований — і наївний,
молодий, хоч віком — підстаркуватий,
архітекторами своїми
маєш ти пишатися, Харкове!*

II.3. Південний захід Центральної Слобожанщини: Валківський повіт

Село Рокитне Нововодолазького району Харківської області. Палац родини Куликовських (початок XIX ст.). Фото — Blitz1980 (2010).

Традиційно за допомогою віршів підсумуємо вже сказане та перекинемо місток до того, що чекає на нас у найближчому майбутньому. Водночас продовжу свою нескінченну полеміку з представниками, сказати б, соціально-історико-культурологічного «містоцентризму»:

***Та про «село» дурних не треба слухів
повторювати — злих породжень мли:
багато Зміїв, Валки, Богодухів...
усі повіти краю див дали!***

Нагадаю, що місто Зміїв — колишній центр слобідського козацького полку, населення якого взяло активну участь в Антимосковському повстанні 1668 року, — ми вже «відвідали» в нарисі, що присвячений козацько-полковому періоду.

Село Рокитне Нововодолазького району Харківської області. Архангело-Михайлівський храм (1805). Фото — Blitz1980 (2010).

Нову мандрівку почнемо зі східної частини Валківського повіту Слобідсько-Української (згодом — Харківської) губернії. Тут на лівому березі вельми мальовничої річки Мжа (Мож) розташовано село Рокитне, відоме з 1699 року. Його засновником вважається Федір Григорович Донець-Захаржевський — на той момент харківський полковник. Проте в ряді джерел зазначають, що село заснував ще раніше батько Донець-Захаржевського, визначний історичний діяч Слобожанщини Григорій Єрофійович Донець (р. н. невід. — 1691), як сказано в біографічній статті з «Довідника з історії України» [В.Маслійчук (2002): с. 219—220] — найвідоміший харківський полковник. Донець обійняв цю посаду 1668 року. Підкреслюється, що він відіграв значну роль у захисті краю від татар, зокрема, керував будівництвом укріплень у межах Харківського та Ізюмського полків. Також «осадив» кілька поселень, включаючи Нову Водолагу — нинішній центр району, у якому знаходиться Рокитне. Утім, не слід дивитися на діячів минулого крізь рожеві окуляри. Зосібна, Донець, подібно до багатьох інших слобідських полковників, «був досить жорсткою і свавільною людиною», до того ж інтенсивно прощтовхував на старшинські уряди родичів і «своїх людей». Як на мене, трохи додає привабливості образу полковника Донця те, що особливо він відзначався утисками *московських* служилих людей, і забираючи їхні землі у «свою вотчину». Ще цей харківський полковник відомий меценатською діяльністю, з якої й сам одного разу скористався. 1673 року він став фундатором Курязького Преображенського монастиря, на створення якого надав свої землі, млин і велику суму грошей. А 1690 року прийняв у цьому монастирі чернецтво, наступного року помер і був похований.

Рокитне ж Донець-Захаржевські пізніше, вже у XVIII столітті, продали липецькому сотнику Черняку. Після смерті сотника його вдова вийшла заміж за такого собі підполковника Куликовського. А після її смерті 1746 року село дісталось у спадок останньому чоловікові, і надалі аж до буремного 1917 року Рокитним володіли Куликовські [ЕІУ, т. 5 (2008): с. 465—466] — шляхетський рід молдовського походження. Його представник Прокіп (Прокопій) Васильович Куликовський служив у молдовського господаря, а після поразки Петра I в Прутському поході 1711 року прийняв російське підданство.

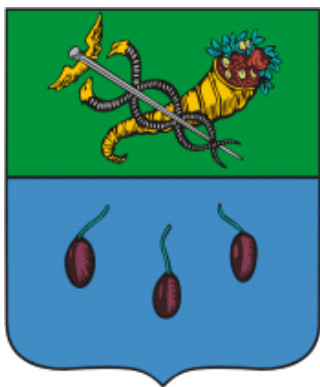

Велика княжна Ольга Олександрівна Романова, сестра царя Миколи II, з чоловіком Миколою Олександровичем Куликовським невдовзі після укладення шлюбу (1916).

Цей перший слобідсько-український Куликовський з кінця 1711 до 1713 року був полковником Харківського полку. Між іншим, у москалів, включаючи «Великого», він нічому доброму не навчився: місцева старшина «постійно скаржилася на його зловживання владою». Утім, це нікого не дивувало, хіба що дратувало іноземне походження чергового тирана... Ще одному представникові цього роду — Матвієві Прокоповичу Куликовському — судилося бути останнім полковником Харківського козацького полку (1757—1765) [ЕІУ, т. 5 (2008): с. 466].

Але до наших днів у Рокитному дійшли прегарні архітектурні витвори не полкової, а вже губерньської доби, за якої воно з кінця XVIII століття стало селом Валківського повіту. На початку наступного, XIX століття тут збудовано в стилі класицизму досить привабливий садибний палац, ефектно вписаний у природне довкілля. У чудовому виданні «Архитектура Украины. Большая иллюстрированная энциклопедия» згадується все ж таки, мабуть, цінніша пам'ятка архітектури раннього класицизму — споруджений 1805 року храм Архангела Михаїла (щоправда, чомусь під назвою «Николаевская церковь») [Д.В.Леонтьев (2010): с. 173]. Зазначається, що дійсно унікальною особливістю храму є розміщення його несучих конструкцій: пілони, які підтримують баню, виконані у формі сегментів кільця та поділяють внутрішній об'єм на два концентричні приміщення — підкупольний простір і кільцевий периферичний коридор. Як на мене, вельми виразним є не лише інтер'єр церкви. Ззовні храмова ротонда, до якої зі сходу та заходу прилягають невеликі чотиригранні ризаліти, а вхід прикрашено чотириколонним портиком тосканського ордера, також має дуже ефектний вигляд.

Ще стосовно шляхетних власників маєтку в Рокитному волю додати наступне. «Цар» у вас таки «несправжній», «дорогі росіяни»! Є сенс терміново підшукати заміну, приміром, серед Куликовських-Романових у Канаді. Тамтешній прем'єр-міністр **Right Honourable Justin TRUDEAU** мені обіцяв і надати допомогу в цій благородній справі. Якщо Батьківщина пошле, піду — особисто виконувати це надзвичайно небезпечне завдання.

Герб міста Валки (1781).

Та поки що, шановні читачі, давайте з Рокитного поїдемо на *ближній* захід — до центру сусіднього району Харківської області міста Валки (наголос на першому складі!). Воно розташоване вище за течією на тій же річці Мож (Мжа). На території сучасного міста ще в середині I тисячоліття до н. е. існувало скіфське поселення.

Місто Валки: план 1787 року.

П.Т.Тронько сповіщає [ЕІУ, т. 1 (2003): с. 428], що нинішні Валки засновані 1646 року як фортеця Московської держави на її південному кордоні. Укріплення було оточене валами (звідси й пішла назва міста) та стінами з баштами, найвища з яких сягала 12 метрів. Надалі Валки продемонстрували ще один типовий варіант розвитку й супутньої «українізації» населених пунктів Слобожанщини. 1660 року фортецю передали саме українським переселенцям, які зобов'язалися нести сторожову службу. Неодноразові — у 1661, 1667, 1673 і 1689 роках — спроби кримських татар оволодіти цією фортецею були безуспішними.

За губерньської доби історії Слобідської України від 1780 року Валки були повітовим містом. Варто відзначити наступний факт: у ті часи щороку в цьому місті відбувалося п'ять ярмарків.

Валки. Пам'ятник поетові П.А.Грабовському (1990; скульптор І.Ястребов, архітектор Н.Фоменко). Фото — Wolodymyr Lawrynenko (2008).

Шановні читачі, відвідуючи Валки, не забудьте підійти до пам'ятника видатному поетові, публіцистові, перекладачеві, політичному діячеві Павлу Арсеновичу Грабовському (1864—1902) [ЕІУ, т. 2 (2004): с. 182]. Між іншим, синові саме Слобідської України: він народився в селі Пушкарне Охтирського повіту

Харківської губернії (нині село Грабовське Краснопільського району Сумської області) у сім'ї сільського паламаря. Наукою Грабовський також завдячує Слобожанщині: спочатку навчався в Охтирській бурсі, а потім — у Харківській духовній семінарії. Але 1882 року він був виключений із третього класу семінарії за причетність до харківської групи знаменитої організації «Чорний переділ», заарештований і висланий до рідного села під нагляд поліції. Трохи згодом, навесні 1885 року Грабовський повернувся до Харкова, де працював коректором у популярній газеті «Южный край». Восени того ж року був мобілізований до армії та, як повідомляє ЕІУ, відправлений у Туркестанський військовий округ.

Але спочатку до життя й долі Грабовського ввійшли Валки! Саме тут 1885 року він «одягнув солдатську шинелю», продовжуючи свій ненастанний протест проти імперської деспотії, доповнений «відчайдушними» виступами проти царської військової муштри. А вже в червні наступного року в Оренбурзі Грабовський був удруге заарештований, після чого повернувся до Слобожанщини. Щоби відбути дворічне ув'язнення в тюрмах Ізюма та Харкова... 1888 року він був засуджений до п'ятирічного заслання в округ Іркутської губернії із символічною назвою Балаганський. Однак уже в наступному році Грабовського втретє заарештували та ув'язнили до Іркутської тюрми — за участь у складанні й поширенні протесту-відозви «Русскому правительству» у зв'язку з масовим самогубством політв'язнів у сумнозвісній Карійській тюрмі, відомим як Карійська трагедія 1889 року. 1893 року поет був переведений на поселення у Вілюйськ, де народилися сповнені смутку рядки вірша «До України»:

***Сиджу я в неволі та марю тихенько:
Чи знов тебе вбачу, Україно-ненько,
Чи знов рідну землю в сльозах поцілую,
Чи вік протинаясь отут по Вілюю?***

За земного життя Грабовському судилося повернутися в Україну лише словом. Але ж це для письменника, мабуть, найголовніше! І завдячують цим поверненням Україна та Грабовський — Галичині, де його твори публікувались у виданнях «Зоря», «Народ», «Життя і слово», «Літературно-науковий вістник» (sic!), а наприкінці XIX століття вийшли друком збірки власних віршів «Пролісок» (1894), «З півночі» (1896), «Кобза» (1898) і збірки поетичних перекладів «Твори Івана Сурика» (1894), «З чужого поля» (1895), «Доля» (1897). Саме єдність, соборність, злуку Галичини та інших українських земель мав на увазі Грабовський, наступним закликом-побажанням завершуючи поезію «До Русі-України»:

***Щоб Русь порізнена устала
З-під віковичного ярма
І квітом повним розцвітала
У згоді з ближніми всіма!***

Стосовно «згоди з усіма ближніми», на жаль, не склалося... Зосібна, держава-спадкоємиця Золотої Орди утримала у своїх ведмежих обіймах Грабовського. З

Вілюйська він переїхав до Якутська, а звідти — до Тобольська. У Тобольську український Поет-Громадянин і помер та був символічно похований поряд із могилами кращих синів Росії — декабристів. А для нас звучить його заповіт у прозі — заклик розглядати літературу як «живу творчу силу громадського руху» — і в уславлених віршах:

***Борців не лякають пригоди:
Шлях, мочений кров'ю та потом,
Нас виведе в панство свободи
Не нині, не завтра, так потім!***

Насамкінець давайте наново розчуємо любовне освідчення Грабовського з поезії, що має таку ж назву («До України»), як і перша з процитованих:

***І впливаси ти над мене
У тій збагніченій красі,
Що не зруйнують, серце-нене,
Твої пекельники усі!***

Ділянка дороги Високопілля—Перекип, побудованої на Перекопському (Турецькому) валу. Фото — Andriychenko (2009).

Продовжуючи мандрівку Валківщиною, є сенс заїхати до розташованого неподалік від райцентру села Кантакузівка — відвідати «етнографічну садибу», яка

відтворює обстановку козацького хутору. Або податися на північний захід, до села Перекіп: дорога між ним і сусіднім селом Високопільля (де слід помилуватися, зокрема, вельми ошатним Свято-Миколаївським храмом) побудована на Перекопському, або ж Турецькому, валу. Його було насипано, починаючи з 1680 року, під керівництвом харківського полковника Донця, про якого йшлося в цьому нарисі, з метою перекрити сумнозвісний Муравський шлях.

Село Високопільля Валківського району Харківської області. Свято-Миколаївська церква (1806; спорудження дзвіниці — 1842). Фото — Андрейченко А. М. (2010).

А як дивний храм, що в селі Високопільля, дивно вписано у вельми мальовниче довкілля!

Село Високопільля Валківського району Харківської області. Вид на Свято-Миколаївську церкву з берега ставу. Фото — Andriychenko (2012).

Вкотре впевнюємось: у минулому можемо знайти і гідні приклади для наслідування, і перспективні шляхи, і надійні дороговкази.

II.4. Захід Центральної Слобожанщини: Богодухівський повіт

Зі славетного міста Валки помандруємо на північ — до славетного міста Богодухова. Останнє є сенс відвідати хоча б з огляду на його лагідно-гучну назву. J

Герб Богодухова (1996).

Богодухів [ЕІУ, т. 1 (2003): с. 314—315] розташований на річці Мерло — притоці Ворскли. Спочатку тут існував прикордонний сторожовий пост Московської держави, під назвою Дяків Острог відомий з 1571 року. Але датою заснування міста справедливо вважається 1662 рік, коли сюди з Правобережжя прибули понад 1200 українських переселенців на чолі з отаманом Тимофієм Кресою і побудували фортецю Богодухів. Вже 1668 року богодухівські козаки дали гідну відсіч великому загону кримських татар. А невдовзі його населення взяло активну участь у селянській війні 1670—1671 років під керівництвом Степана Разіна, підтримавши разінського сподвижника — легендарного отамана-українця Олексія Хромого, відомого і як Лесько Черкашенін. До речі, народився майбутній провідник повсталих Слобожанщини в Опішні — тоді сотенному містечку Полтавського полку, спочатку був козаком у цьому полку, потім перейшов на Січ, а згодом на Дон. Стрімкому й успішному розгортанню селянської війни на теренах Слобідської України кінець поклала лише прикра нищівна поразка в битві на початку листопада 1670 року, у якій загинув і сам Олексій Хромий...

Петро Тимофійович Тронько. Фото — Кальницький Михаїл.

Протягом 1681—1765 років Богодухів був сотенним центром, зауважимо, Охтирського полку, пізніше якийсь час — просто слободою. 1781 року ця слобода одержала статус міста, було затверджено його герб. А від 1797 року Богодухів став уже повітовим містом Слобідсько-Української губернії. Варто зазначити, що з XVIII століття він згадується і як потужний центр ремісничого виробництва.

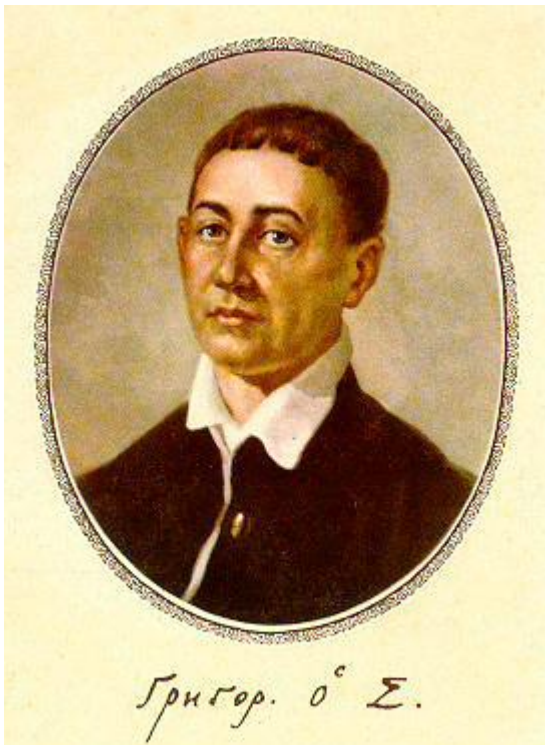

Емблема Центру краєзнавства ХНУ імені В.Н.Каразіна. Фото — Vladlen T. (2016).

А розповів, зокрема, про Богодухів, зокрема, в академічній 10-томній «Енциклопедії історії України» (2003—2005, 2007—2013) Петро Тимофійович Тронько [ЕІУ, т. 10 (2013): с. 157—158], який народився 1915 року в селі Заброди саме Богодухівського повіту Харківської губернії (нині Богодухівського району Харківської області). Цей визначний вчений-історик, державний і громадський діяч був головою редколегій 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» і багатотомної серії «Реабілітовані історією», більше двох десятиліть — з 1990 аж до самої смерті у 2011 році — очолював Національну спілку краєзнавців України. За його безпосередньої участі було відновлено такі наші національні святині, як Михайлівський Золотоверхий та Успенський собори в Києві. П.Т.Тронько — почесний громадянин Києва, Харкова, Кам'янця-Подільського, Переяслава-Хмельницького, Канева, Богодухова, Лебедина. Гідно вшановано пам'ять славного сина Богодухівщини. 2012 року була заснована благодійна організація «Фундація Героя України, академіка П.Т.Тронька», з того ж року його ім'я носить Центр краєзнавства імені академіка П.Т.Тронька (ТронькоЦентр) — науково-дослідний підрозділ Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, директором якого є відомий вчений-історик і краєзнавець С.М.Куделко. 2015 року було відкрито меморіальні дошки П.Т.Троньку на фасадах Богодухівського ліцею № 3, ХНУ імені В.Н.Каразіна, Музею історії запорозького козацтва Національного заповідника «Хортиця», у Києві з'явилася вул. Академіка Тронька. Нарешті, вже цього року ім'ям П.Т.Тронька названо вулиці в Харкові та Богодухові. А ми з вами, шановні читачі, щоб запам'ятати правильний наголос у назві рідного села видатного краєзнавця, рушимо, долаючи повітові й районні межі, за таким маршрутом:

З Богодухова через село Заброди

заїдемо в гості до Сковороди.

Портрет Григорія Савича Сковороди з його підписом (XIX ст.).

Тобто помандруємо до того великого мислителя, який уперше зробив мандрівку «способом життя», присвятивши їй три завершальні десятиліття. Скориставшись із того, що про Григорія Савича Сковороду (1722—1794) все всім в Україні відомо, тільки скажемо, що неподалік від Богодухова, у східному напрямку, розташоване село Сковородинівка (у XVIII столітті воно називалося Пан-Іванівкою) Золочівського району Харківської області. Там 1972 року в будинку, де гостював і помер філософ, було засновано музей, нині — Національний літературно-меморіальний музей Г.С.Сковороди. Там зможете прогулятися липовими алеями замріяного парку XVIII століття, відвідати улюблені місця Сковороди — тепер уже 700-літній (!) дуб і криницю. Нарешті, там на камені над могилою прочитаєте написане на прохання самого Великого Мислителя-Мандрівника:

«Світ ловив мене, та не впіймав...».

Григорій Сковорода. Фонтан «Не рівна всім рівність» (цей малюнок зображений на банкноті в 500 гривень).

Я ж наведу деякі біографічні відомості з авторського вступного слова 1774 року до знаменитої збірки *«Байки Харківські»* (її чудовий переклад на сучасну українську мову здійснив чудовий сучасний письменник, літературознавець і публіцист, уродженець милого моєму серцю міста Житомира В.О.Шевчук): «На сьомому десятку нинішнього століття, полишивши вчительську посаду й усамітнившись у лісах, полях, садах, селах, хуторах та пісках, що лежать докуч Харкова, навчав я себе доброчинству і студіював Біблію; тоді ж добропристойними забавками розважаючись, написав півтора десятка байок... А сього року... примножив їх до половини». Тобто загалом байок у збірці стало тридцять. Як пам'ятають шановні читачі, написані вони прозою.

БАСНИ ХАРКОВСКІЯ.

БАСНЯ І.

СОБАКИ.

Въ селѣ у хозяина жили двѣ собаки. Случилось мимо воротъ проѣзжать незнакомому. Одна съ нихъ выскочила и полаяла, поколь онъ съ виду ушелъ, вернулась на дворъ. «Что тебѣ изъ сего прибыло» спросила другая! — По крайней мѣрѣ не столько скучно — отвѣчала она. — Випль не всякъ — сказала разумная, проезжіе шаквы, чинюбъ ихъ починають за неприятелей нашего хозяина; а то бы я и сама должноти своей не оставила, не смотря на то, чиню, прошедшей ночи нога моя волчьими зубами повреждена.» Собакою бывъ, дѣло не худое; но безъ причины лапль на всякаго, дурно.

Сила:

Разумный человекъ знаетъ что охулапль; а безумный болпаетъ безъ разбора!

Сторінка збірки Г.С.Сковороди «Байки Харківські» (видання 1837 р.) з особистої бібліотеки І.Я.Франка. Фото — Digital Collection (Shevchenko Institute of Literature).

Скориставшись тим, що сам наш великий мислитель був дотепником, гумористом, а нерідко — сатириком, вирішив приховані в «Байках Харківських» віршові мотиви виокремити й актуалізувати, додавши своєрідні коментарі «на злобу дня». Поки обмежився першими трьома творами збірки. Ось що з того вийшло:

1. ПСИ

*Сучасна російська вищить пропаганда,
мовляв, навкруги всі фашисти; але:
«Собакою бути — це річ непогана,
...даремне брехати на кожного — зле».*

2. ВОРОН І ЧИЖ

*«...Сидів на гілці й виспівував Чиж.
Поблизу нього... собі й Ворон...» «крякав».
Плекаймо і тут Україну; вони ж
хай крякають про — хоч російський Харків... І*

3. ЖАЙВОРОНКИ

(Моє побажання Українському народові. — Ю.Ч.)

*У глобальному бедламі
нам — лишатися орлами!
«Добрий намір і кінець —
всякій справі є вінець».*

Ще додам, що, незважаючи на граничну близькість власної літературної мови до тодішньої російської, Сковорода чітко розмежовував мовні традиції, з одного боку, українців (малоросів), з іншого — росіян (великоросів). Продовжимо, приміром, цитувати вступне слово до «Байок Харківських»: «Я й сам не люблю мінливих масок тих людей і справ, про які можна сказати українською приказкою: «Стукотить, шумить, гримотить... А що там? Кобиляча мертва голова біжить». Кажуть і росіяни: «Літала високо, а сіла недалеко»,— про тих, що багато та красно говорять, а слухати нічого. Не любі мені ся порожня зарозумілість і пишна пустеля, а миле те, де зверху нічого, а під сподом — щось, зовні брехня, а всередині істина. Така річ і людина звалася у греків сілінос — картинкою, що зверху смішна, а всередині — красою велична».

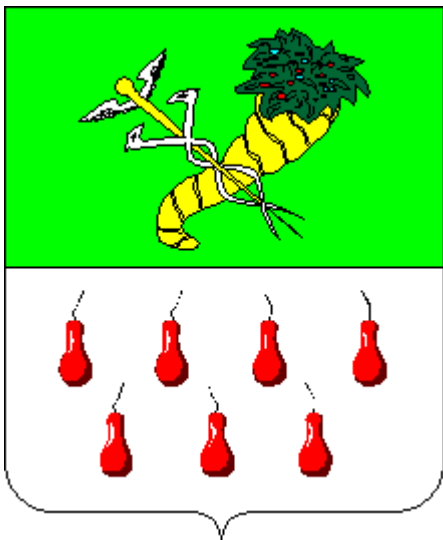
Люблю Сковороду-прозаїка. Однак беру до уваги й Шевченкову оцінку, висловлену в передмові до другого — не здійсненого — видання «Кобзаря» 1847 року: «А Борнц (Роберт Бернс. — Ю.Ч.) усе-таки поет народний і великий. І наш Сковорода таким би був, якби його не збила з пливу латинь, а потім московщина».

Першим українським поетом світового масштабу судилося стати самому Шевченку...

Герб села Городне Краснокутського району Харківської області (2012).

Далі вирушаємо на південний захід — до Краснокутська. Проїжджаючи через село Городне, не забудьте звернути й зазирнути на тамтешні уславлені «Співочі тераси»: <http://vsviti.com.ua/makepeople/25206>. А на терасах заспівати від щирого серця нашої — приміром, «Червону руту». Гарантую: будете приємно вражені своїм голосом, принаймні його непересічною, як виявляється, силою.

Герб Краснокутська (1781).

Краснокутськ [ЕІУ, т. 5 (2008): с. 299—300], що нині має статуси селища міського типу й райцентру, розташований, як і Богодухів, на річці Мерло — на її правому березі. Він веде початок від 1651 року. Тоді після Берестецької битви в одному з найкращих тутешніх кутів-закутків, на пагорбі неподалік річки, в оточенні лісових масивів, замешкала група переселенців із Правобережжя, а саме з Корсунщини. Вже наступного 1652 року тут було збудовано острог і ченцями з того ж Корсуня засновано чоловічий монастир Святих Апостолів Петра і Павла. Протягом XVII та більшої частини XVIII століть поселення мало назву Красний Кут. До 1765 року воно було сотенним містечком знову-таки Охтирського полку,

потім — повітовим містом Слобідько-Української губернії. 1780 року назву міста було дещо змінено — на Краснокутськ, а з 1798 року воно стало «заштатним».

*Краснокутськ. Цей місток у дендропарку веде не кудись там, а на Острів кохання.
Фото — Yurii-mr (2011).*

Але саме від заштатного періоду своєї історії І Краснокутськ отримав у спадок дорогоцінну перлину, завдяки якій це селище міського типу знають по всій Україні та за її межами. Почалося все з того, що грек Назар Олександрович Караджі дуже прислужився Російській імперії під час війни з Туреччиною 1768—1774 років. Він був одним із найосвіченіших людей свого часу, знав п'ять мов і прославився як чудовий розвідник. Вийшовши у відставку, змінивши прізвище на Каразін та оселившись у Слобідсько-Українській губернії, на східних землях колишнього Охтирського козацького полку, одружився з представницею українського козацько-старшинського й дворянського роду Ковалевських — Варварою Яківною. Народилися в Каразіних два сини, що згодом стали знаменитими: Василь (1773) та Іван (1780). На початку 80-х років XVIII століття Катерина II, заклавши Краснокутський Петропавлівський монастир у селі Основинці, подарувала його землі Назарові Каразіну. Уславлений розвідник і військовик (під командуванням полковника Караджі росіяни взяли Бухарест!) невдовзі помер, а його дружина, вийшовши заміж за кузена Андрія Івановича Ковалевського, з дітьми перебралася до нього в Пан-Іванівку — нинішню Сковородинівку! За спогадами сучасників, Сковорода мав дуже потужний вплив на юного Василя Назаровича Каразіна.

Повертаючись до Краснокутська, процитую абзац своєї книги 2009 року, де йдеться про Каразінський дендропарк, або ж парк-сад: «Особливе місце займає уславлений Краснокутський парк. Його заснував у родинному маєтку біля села Основинці (нині околиця Краснокутська) 1809 р. видатний вчений-ботанік Іван Каразін — брат засновника Харківського університету Василя Каразіна, чиє ім'я сьогодні носить цей навчальний заклад. Перед цим І.Каразін два роки мандрував країнами Європи (яка, нагадаємо, тоді починалася з Тернопільщини), звідки привіз у великій кількості насіння, живці та саджанці невідомих у підросійській Україні дерев. Його багаторічні зусилля з акліматизації рідкісних деревних порід принесли наочну користь не лише Харківщині, а й усій Україні. По країні з Основинців розійшлися тополя канадська, гінкго (сріблястий абрикос), різні види ялин, які сьогодні прикрашають площі, проспекти й вулиці наших міст, та ін. — загалом

більш ніж 200 (!) видів дерев і кущів» [Чернецький (2009): с. 233—234]. Це місце — “must-see”!

Шарівка. Садибний палац (середина XIX ст.; перебудови 1900 р.). Фото — Ryzhkov Sergey (2014).

Дотримуючись історичної послідовності, поїдемо з Краснокутська на схід — до селища міського типу Шарівка (наголос на першому складі). Тут зберігся разючий садибний ансамбль, що набув нинішнього вигляду наприкінці позаминулого століття після того, як 1881 року його власником став великий за масштабами діяльності поміщик і підприємець, німець за етнічною приналежністю Леопольд Єгорович Кеніг (1821—1903). Це йому ми завдячуємо можливістю помилуватися фантазмагоричним палацом у неоготичному стилі, іншими, нерідко також ефектними, будинками і спорудами Шарівського маєтку. Він же привів до ладу вельми привабливий садибний парк.

Шарівка. Вид на садибний палац із парковою терасою. Фото — Юлія Котелевець (2012).

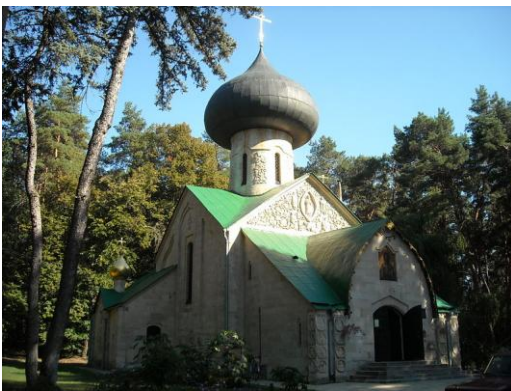
До речі, розташований неподалік знаменитий Гутянський маєток (Гути — раніше село Богодухівського повіту, нині селище міського типу в Богодухівському районі Харківської області) Леопольда Кеніга входив до групи добре впорядкованих, можна сказати, вірцевих поміщицьких господарств, що швидко розвивалися після Селянської реформи 1861 року. Виробництво сільськогосподарської продукції тут поєднувалося з подальшою її переробкою на власних підприємствах. Також варто згадати, що на початку XX століття сини Леопольда заснували найпотужніший у Російській імперії торговий дім «Товариство Л.Є.Кеніг — нащадки» (з головним представництвом у Петербурзі). А найпривабливішою, як на мене, рисою бізнесу Кенігів було те, що на заводських

підприємствах коштом власників утримувалися школи, лікарні та житлові приміщення для робітників [ЕІУ, т. 4 (2007): с. 172].

Шарівка. Так виглядає липова алея садибного парку у квітні, коли дерева ще не вкриті листям. Фото — Тетяна Чернецька (2006).

Інший підприємець-цукрозаводчик, землевласник, доброчинець і меценат Павло Іванович Харитоненко (1853—1914), який надав сучасного вигляду незрівнянній Качанівській садибі (<http://newssky.com.ua/putivnik-2016-kachanivka-3/>), у своєму розташованому неподалік від Шарівки маєтку Наталівка створив напередодні Першої світової війни мистецький осередок, куди приїздило багато відомих представників творчої інтелігенції Російської імперії. Бачимо, що не випадково Харитоненко був обраний почесним членом петербурзької Академії мистецтв [ЕІУ, т. 10 (2013): с. 346]. А шановним читачам треба врахувати, що Наталіївський парк знаходиться у Володимирівці (нетиповий наголос на четвертому складі!) — нині селищі Краснокутського району Харківської області.

Володимирівка. Спаська церква (1908—1913; архітектор О.Щусєв). Фото — Blitz1980 (2013).

Окрасою Наталівки є прегарний Спаський храм, побудований у давньоруському стилі відомим російським архітектором Олексієм Вікторовичем Щусєвим. Як пам'ятаємо, метр опановував цей стиль, зокрема, реставруючи Васи́лівську церкву в Овручі, що її спорудив великий Петро Милоніг (<http://newssky.com.ua/korotkiy-putivnik-2016-pidsumkova-podorozh-istorichnoyu-chernigovo-sivershshinoyu/>).

Володимирівка. Фрагменти зовнішнього декору стін Спаської церкви (1911—1913; скульптор О.Матвеєв). Фото — Тетяна Чернецька (2006).

Зовні стіни церкви було декоровано за ескізами видатного російського скульптора Олександра Терентійовича Матвеєва. На замовлення Харитоненка

двометровий барельєф «Розп'яття» виконав ще один визначний російський скульптор — знаменитий Сергій Тимофійович Коньонков.

Сергій Коньонков (1913). Барельєф «Розп'яття» на південному фасаді Спаської церкви у Володимирівці. Фото — Тетяна Чернецька (2006).

Нарешті, завітаємо до розташованого в якомусь десятку кілометрів на захід від Краснокутська села Пархомівка.

Село Пархомівка Краснокутського району Харківської області. Палац графа Подгорічані (1769—1779). Фото — Сергій Гуцан (2007).

Не з тим, щоби помилуватися витвором архітектури кінця XVIII століття — так званою Пархомівською садибою.

Пархомівський історико-художній музей ім. П.Ф.Луньова. Роботи Василя Кандинського та Казимира Малевича. Фото — Vity ОКМ (2014).

А з тим, щоби відкрити для себе одне з дивних див сільської України — розміщений у цьому будинку видатний Пархомівський історико-художній музей (http://ua.dorogovkaz.com/stati_parhomovskij_musej.php), який є автономним відділом Харківського художнього музею. Чи багато ви, шановні читачі, знаєте музеїв, в експозиції яких — роботи видатних українських художників Тараса Шевченка, Сергія Васильківського, Івана Їжакевича, Василя Касіяна, російських митців Карла Брюллова, Іллі Рєпіна (чи він усе ж митець русько-український?!), Михайла Врубеля, Валентина Серова, визнаних провідних майстрів світу Антоніса ван Дейка, Якоба ван Рейсдала, Каміля Пісарро, Едуарда Мане та багатьох інших?!

Подарував це диво Пархомівці, Харківщині та Україні великий українець (я не про такі дурниці-дрібниці, як формально-етнічна приналежність) Панас Федорович Луньов (1919—2004). Народився він у селі Щегольок Суджанського повіту Курської губернії, у старообрядницькій сім'ї, яка згодом переїхала на Донбас. Вищу освіту почав отримувати на історичному факультеті Київського університету, де провчився чотири роки. Потім життєві університети Луньова продовжили чотири роки німецьких концтаборів. 1945-го у віці двадцяти шести років приїхавши до Пархомівки, став працювати вчителем історії. Паралельно за два роки закінчив освіту на історичному факультеті вже Харківського університету. А потім почався період збирання творів мистецтва, який відобразити можна хіба що за допомогою слів великого російського поета, котрий народився на Українській землі (<http://newssky.com.ua/velmi-korotkiy-putivnik-2015/>), Миколи Олексійовича Некрасова. Подаю їх у своєму перекладі:

***Воля і праця людини
Творять предивні дива.***

А втім, за першої ж нагоди приїздіть до Пархомівки! Там усе на власні очі побачите та напевно почувете від фахових екскурсоводів. Я свій коротенький вступ на цьому, якщо не заперечуєте, завершую.

Ага, ледь не забув:

НА ВДЯЧНУ ПАМ'ЯТЬ ПАНАСОВІ ФЕДОРОВИЧУ ЛУНЬОВУ

***— Що таке воно — «сіль землі»?
— Прості люди, духом незламні.***

***Сіль землі — шкільні вчителі,
що насправді є Вчителями;
ті, які серця та уми
школярів плекають невпинно,
їх ведуть до Світла з пільми;***

ті, чий символ віри — Дитина.

*Сіль землі — це Вчитель Луньов,
що створив музей із музеїв;
нам приходить знов і знов
до Медини-Мекки цієї
наших місць, на чистому тлі
зрозуміло: смерті немає.*

*— Що таке воно — «сіль землі»?
— Запорука: Життя триває!*

20.07.16

II.5. Західна Слобожанщина

Тепер рушимо вже звичним маршрутом у північно-західному напрямку, до нинішньої Сумської області, щоб долучити нові враження до отриманих під час попередніх мандрівок у більш і менш віддалене минуле. У рамках «Короткого путівника» до Охтирки й Сум додамо Хотінь, Тростянець і Лебедин.

Хотінь. Лівий флігель палацового ансамблю (кінець XVIII — початок XIX ст.; архітектор Дж.Кваренгі). Фото — Г.М.Миропольский (2010).

Почну з того, що на Західній Слобожанщині збереглися рештки визначної пам'ятки архітектури початкового етапу існування другої Слобідсько-Української губернії, які варто побачити. Нам із вами, шановні читачі, уже відомо, що таким непересічним спорудам, як Покровський собор в Охтирці та Воскресенський собор у Сумах, пощастило дійти до наших днів у всій своїй зовнішній красі. Далі знову процитую мою книжку 2009 року: «Гірша доля спіткала палацовий ансамбль у Хотені — витвір ще одного великого російського італійця, Джакомо Кваренгі: 1918 р. він був знищений пожежею. Від цього комплексу залишилися тільки два бічних флігелі...» (стор. 219). У відповідній статті російської Вікіпедії вміщено маленьке фото лівого флігеля, яке відтворюю, зберігаючи розмір. Адже пам'ятка перебуває в жахливому стані. Наскільки можу судити, стан правого флігеля дещо кращий. Але пропоную шановним читачам самим здійснити порівняння, за нагоди відвідавши Хотінь — нині селище міського типу, розташоване за 20 кілометрів на північ від Сум. Додам, що садибний ансамбль там був створений наприкінці XVIII — на початку XIX століть.

Охтирка. Михайлівська церква (1884; архітектор В.Нємкін). Фото — Naumenkoaleksandr (2011).

***Ось — Сумщина теперішня, ОХТИРКА:
прекрасних храмів низка їй дана,
хоч згадувати, як була вона
найбільшим містом краю, мабуть, гірко...***

Нагадаю, що Охтирка аж до кінця XVIII століття була найбільшим за чисельністю населення містом Слобожанщини. До речі, цей, як і той факт, що в Охтирці народився перший видатний архітектор Слобідської України, основоположник слобожанської школи авторського зодчества Петро Антонович Ярославський (1750—1810), варто відбити в електронній версії академічної «Енциклопедії історії України». У спадок від XIX та початку XX століття місту дісталися три вельми ошатні храми: церкви Різдва Христового (1825), Свято-Михайлівська (1884) і Свято-Георгіївська (1908).

Тростянець. У лісопарку «Нескучне» (закладений 1809), який розташовано на околиці міста. Фото — Сергій Криниця (Haidamac; 2013).

***А ось — прегарне місто ТРОСТЯНЕЦЬ,
Охтирщини колишньої вінець:
чи не його озера лебедині —
натхнення чаша з давнини й донині?!***

Тростянець. «Круглий двір» (1749). Фото — Nataliya Shestakova (2014).

Чому «вінець» саме історичної Охтирщини? Тому що Тростянець [ЕІУ, т. 10 (2013): с. 159—160], заснований у 1650-х роках переселенцями з Правобережної України та вперше згаданий під 1660 роком, до 1765 року входив до складу Охтирського слобідського полку — козацького адміністративно-територіального

утворення, з 1765 року — до Охтирського комісарства Слобідсько-Української губернії, а від 1780 року майже півтора століття був селом Охтирського повіту.

Тростянець. Благовіщенська церква із дзвіницею (1744—1750). Фото — Тетяна Чернецька (2009).

З кінця XVII століття Тростянцем володів охтирський полковник Іван Перехрестов. У 1720 році село стало власністю духівника російського царя Тимофія Надаржинського. Безпосередньо сім'ї Надаржинських Тростянець належав протягом століття. За синів Тимофія тут у самій середині XVIII сторіччя збудовано так званий «Круглий двір» — стилізовану під середньовічну фортецю споруду театрального і господарчого призначення (вона єдина з таких збереглася в лівобережній частині України) — і вельми привабливу Благовіщенську церкву із дзвіницею, трохи пізніше — також вельми привабливий панський будинок-палац.

Тростянець. Грот Німф у лісопарку «Нескучне». Фото — Тетяна Чернецька (2009).

1864 року гостем Тростянецького маєтку, яким тоді володіли князі Голіцини, був Петро Чайковський.

Тростянець. Палац (1762; перебудований наприкінці XIX ст.). Фото — Тетяна Чернецька (2009).

З 1874 до 1917 року власниками маєтку були Леопольд Кеніг (див., будь ласка, попередній нарис), за якого наприкінці століття, зокрема, перебудували палац, і його сини. Варто згадати, що в цей період у Тростянці народився видатний представник новітньої української літератури Микола Хвильовий (1893—1933).

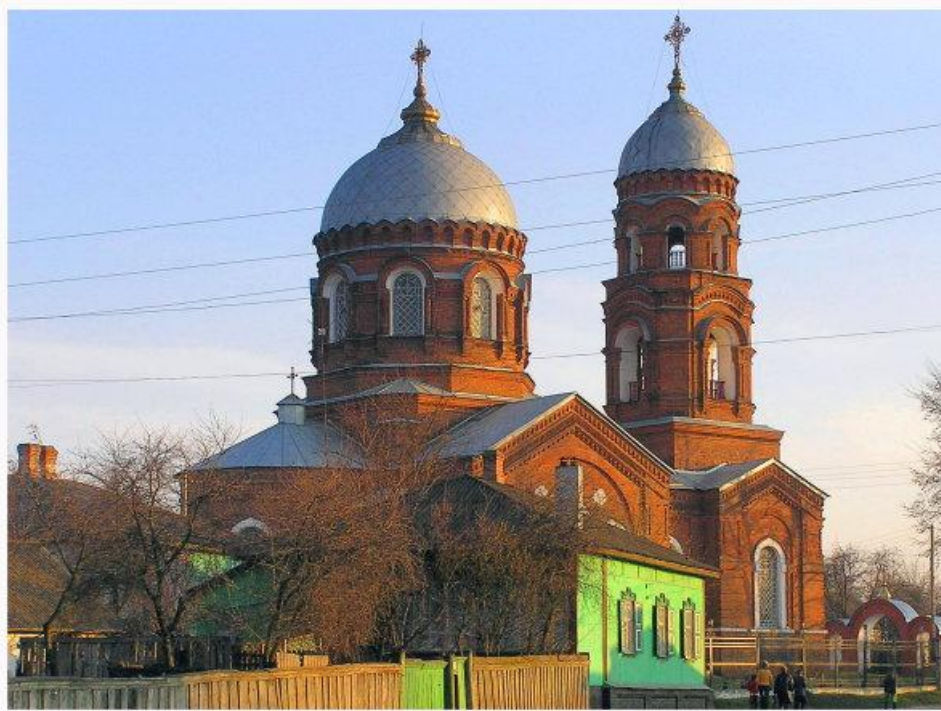
Тростянець. Вознесенська церква (1905—1913; архітектор О.Бекетов). Фото — Тетяна Чернецька (2009).

Останньою визначною пам'яткою історичного зодчества Тростянця є прегарна й ефектна, як на мене, Свято-Вознесенська церква, зведена на початку минулого століття за проектом видатного харківського архітектора Олексія Миколайовича Бекетова (1862—1941) у так званому російсько-візантійському стилі.

Прапор міста Лебедина. Фото — А.Рудь (2013).

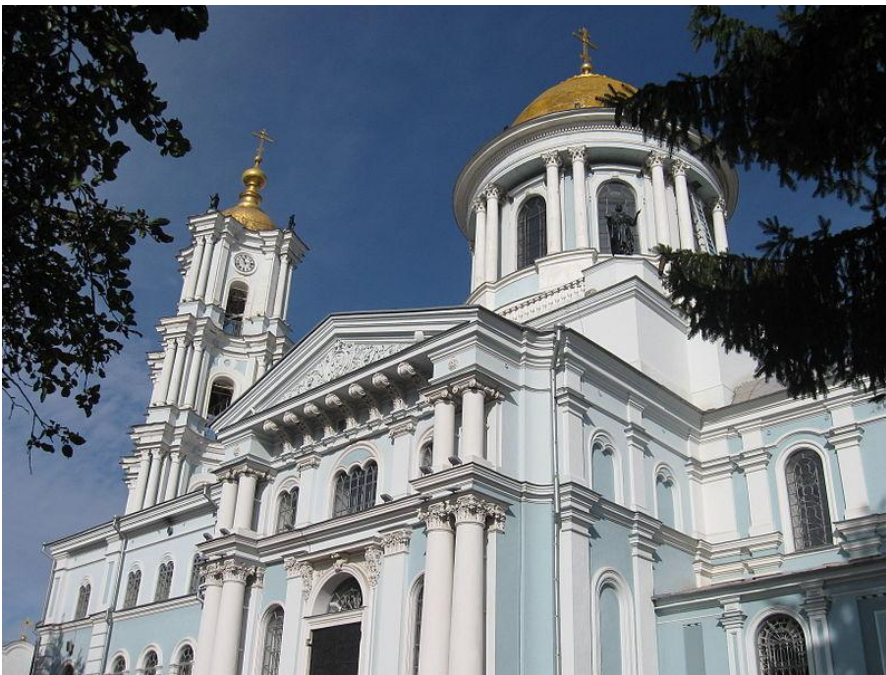
***Ще цілий ЛЕБЕДИНСЬКИЙ був повіт:
у назві цій — краса далеких літ,
яку частково все ж успадкували
ми, попри власну дурість і навали.***

Лебедин. Миколаївська церква (1912—1914; архітектор В.Нємкін). Фото — Сергій Гуцан (м. Суми; 2000-і рр.).

Як повідомляє О.Г.Бажан [ЕІУ, т. 6 (2009): с. 63—64], територія сучасного міста Лебедина, розташованого на річці Вільшанці — притоці Псла, була заселена здавна. Про це свідчать знайдені тут знаряддя праці й посуд бронзового віку (II тис. до н. е.) і рештки поселення епохи черняхівської культури (II—IV ст.). А власне Лебедин заснований 1654 року переселенцями знову-таки з Правобережної України. Від 1658 року він був сотенним містечком Сумського полку. У його історії є одна, сказати б, дуже суперечлива сторінка: протягом листопада—грудня 1708 року саме в Лебедині знаходилася ставка Петра I, провадилася підготовка до воєнних дій проти шведського короля Карла XII та здійснювалася розправа над прихильниками гетьмана Івана Мазепи...

Від 1780 року Лебедин був повітовим містом. У цей період у ньому спорудили кілька непересічних храмів, з-поміж яких згадаю Воскресенську церкву (1789) та Вознесенську церкву із дзвіницею (1858). А на ілюстрації — витвір визначного харківського архітектора Володимира Християновича Немкіна (1857—1908), збудований, як бачите, вже після смерті метра. Наведу короткі біографічні відомості. Немкін після закінчення 3-ї Харківської чоловічої гімназії фахову освіту отримав у 1880—1885 роках вже в Петербурзькому будівельному училищі. Повернувшись до Харкова, протягом 1886—1907 років працював єпархіальним архітектором. Обіймаючи цю посаду, як сповіщає В.І.Тимофієнко, Немкін багато проектував для Харківської губернії. На ілюстрації до фрагменту, присвяченого Охтирці, ми бачили шедевр Немкіна, створений ще в період професійного навчання,— ошатну церкву Архангела Михаїла. А проект Свято-Миколаївської церкви в Лебедині став завершальним акордом творчої біографії майстра: він був опрацьований у 1907 році. Між іншим, ця церква вважається зразком або взірцем так званого цегляного стилю.

Суми. Спасо-Преображенський собор (1776—1788; реконструкція 1882—1892, архітектор М.Ловцов): фасад. Фото — Користувач IgorT (2009).

***Нарешті ми дісталися до СУМ —
до міста, де царять величні храми:
Йому тут зручно розмовляти з нами,
пробуджуючи серце, совість, ум.***

Першим зоряним часом Сум, подібно до Охтирки, стала козацько-полкова доба. Вчені-історики стверджують, що з її завершенням у 1765 році для міста почався період застою, який тривав майже століття [ЕІУ, т. 9 (2012): с. 902]. Проте, за моїми відчуттями, інерція розвитку, отримана від слобідських козацьких полків, досить потужно діяла в краї принаймні до кінця XVIII століття. А в Сумах останньою

«врочистою мелодією зодчества», що втілила звитяжний дух козацько-полкової доби, став споруджений наприкінці етапу першої Слобідсько-Української губернії і протягом першої половини намісницького етапу прегарний Спасо-Преображенський собор. Тепер бачимо цей собор у тому вигляді, якого йому надав уже на етапі нового підйому визначний представник слобожанського зодчества Михайло Іванович Ловцов (1850—1907). До речі, цього непересічного майстра, який народився в Рязані, подарувала українській архітектурі Великоросія, подібно до Осипа Старцева, Матвія Єфимова, Андрія Квасова, інших видатних зодчих.

Суми. Спасо-Преображенський собор (1776—1788) із дзвіницею (1882—1892; архітектор М.Ловцов). Фото — Користувач IgorT (2009).

Але продовжу розповідь про Михайла Ловцова. Цікаво, що і народився він рівно через століття, і професійну освіту здобув рівно через століття після першого корифея слобожанської архітектури Петра Антоновича Ярославського, у 1868—1873 роках, але чомусь і не в Харкові, а в Петербурзькому будівельному училищі (як пізніше харків'янин Немкін). У Харкові ж Ловцов працював починаючи з 1875 року, подарувавши місту багато яскравих споруд і будинків. А в Сумах під його керівництвом було здійснено капітальну реконструкцію та розширення Спасо-Преображенського собору, милуючись яким сьогодні, маємо можливість оцінити

барвисте поєднання різних архітектурних стилів — ренесансу, бароко і класицизму. Також Ловцов створив вельми ефектний храмовий ансамбль, спорудивши поруч із соборною будівлею струнку й вишукану 56-метрову дзвіницю, виконану в бароковій стилістиці.

Суми. Троїцький собор (1901—1914; архітектори К.Шольц, Г.Шольц): вид на чотириярусну дзвіницю, що примикає до західної частини храму. Фото — Oleksandr Samoylyk (2010).

Одним із заключних урочистих акордів слобожанської «музики, застиглої в камені» стало спорудження в Сумах яскравого, величного й водночас святково-витонченого Троїцького собору, яке почалося навесні 1901 року. Фундатором храму став підприємець і доброчинець Павло Іванович Харитоненко (1853—1914). Проект створив на той момент уже сумський архітектор Карл Густавович Шольц (1836 або 1837—1907 або 1908). Як нам відомо, з ним Харитоненко вже співпрацював, розбудовуючи з 1898 року теперішню визначну пам'ятку України — Качанівську садибу. Своєрідними взірцями для храму в Сумах стали уславлені петербурзькі

Ісаакіївський і Троїцький собори. І витвір сумських зодчих, як на мене, не поступається цим зразкам! Водночас вельми фахове, вигадливе й ефектне сполучення елементів різних стилів робить слобідсько-український храм справді неповторним.

Донецьк. Пам'ятник на одній з братських могил історичного «Українського народу — громадян України всіх національностей» — на Рутченківському полі, що є місцем масових поховань жертв сталінських репресій. Фото — Andrew Butko (2007).

У будівництві сумського Троїцького собору із самого початку брав участь син автора проекту Густав Карлович Шольц (1880—1939). Паралельно він отримував ґрунтовну фахову освіту, 1899 року вступивши до Ризького політехнічного інституту і 1908 року закінчивши його з відзнакою за спеціальністю «інженер-архітектор». Після смерті батька Шольц-молодший, ставши міським архітектором Сум, зокрема, прийняв на себе й керівництво спорудженням Троїцького собору. Під час Першої світової війни Густав Шольц був на фронті, служив в інженерних військах, виконував завдання з будівництва, брав участь у знаменитому Брусиловському прориві. Після революції продовжив плідно працювати за фахом. Зокрема, 1926 року був призначений районним інженером на Луганщині, споруджував лікарні в містах Сорокине (у 1938—2016 роках — Красnodон), Ровеньки, Брянка, Сніжне, Красний Луч та ін. 1929 року його призначили головним інженером будівництва Гірничого інституту і студентських гуртожитків у Сталіно (нинішній Донецьк). Потім працював у слобожанському, нагадаю, Слов'янську на будівництві содового заводу «Червоний хімік». Прожив на Донбасі до 1931 року. Згодом туди повернувшись, 4 травня 1938 року був заарештований у Ворошиловграді, куди приїхав до сина. 12 травня 1939 року визначний вітчизняний архітектор та інженер Густав Шольц був розстріляний за чиймсь там вироком чи у Ворошиловграді-Луганську, чи, ймовірніше, у Сталіно-Донецьку...

Суми. Троїцький собор (1901—1914; архітектори К.Шольц, Г.Шольц): верхня частина одного з фасадів. Фото — Черненко Віктор Олександрович (2009).

Повернімося до преславно́го міста Сум. Там створення довічного пам'ятника історичній Слобідській Україні, всім її дочкам і синам, включаючи видатного підприємця і мецената Павла Харитоненка й видатних зодчих Карла Шольца та Густава Шольца,— будівництво Троїцького собору — тривало до 1914 року включно. Того ж року почалася Перша світова війна. Україна разом з усією Європою стрімко занурювалась у кривавий вир новітньої історії. Але це водночас був і початок шляху до сьогоденного відродження Нації.

*Письменник я та віршомаз завзятий,
бо перший, скільки знаю, у роду,
та поки все ДОКЛАДНО розписати
не можу — на майбутнє відкладу.*

*Живі ми є, допоки в тихі будні
та у святкові галасливі дні
присутнє сподівання на майбутнє,
що сенс життя дає.
Зневірі ж — ні!!!*

ПІСЛЯМОВА

Незрівнянно страшна війна за незалежність і демократію, яку сьогодні героїчно, хоч і вимушено, веде Український народ (за Конституцією — «громадяни України всіх національностей»), не дає можливості фінансувати так звані галузі соціальної сфери, включаючи культуру, на рівні, якого вони безперечно варті. Тим більш нагальною є потреба вдосконалення державного управління цими галузями.

Що стосується північно-східного регіону, то пропоную якнайшвидше створити громадсько-державну організацію нового типу — **Національний історико-культурний і природний заповідник «Слобідська Україна»**. Сподіваюся, мій путівник являє собою певний внесок в інтелектуальне забезпечення цієї справи.

16 серпня 2016 року, Харків.

Юрій Олександрович ЧЕРНЕЦЬКИЙ —
соціолог, економіст, краєзнавець, літератор

ІСТОРІЯ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ (Короткий віршований нарис)

*Вельмишановному Ігореві Львовичу РАЙНІНУ
з побажанням триматися на історичній висоті*

*Пригадую — слов'янства син, не п'яний
від слави літ й імперії гармат:
спочатку тут був Степ, жили алани
та панував Хозарський каганат.*

*Вода ріки Історії, котились
роки. Прийшли господарі нові —
і тільки міфи від хозар лишились
(і до сьогодні міфи ті живі!).*

*Степ: печеніги, половці, монголи,—
і далі пред'являв свої права
на край. Не згодна Русь була й Литва —
і врешті виникло тут Дике поле.*

*Минали суму сповнені роки,
немов вітри, над «полем» пролітали...
І ось — козацькі слобідські полки
форпостом України тут постали.*

Своєї бо держави не було

*(хоч виникла, та швидко знов не стало...),
яскраво по сусідах заблищало
земель етнічних наших бите скло.*

*За предків можна й треба бути гордим!
Нам поля Дикого забути сум
Охтирка, Суми, Харків та Ізюм
допомогли, шлях перекривши ордам.*

*Ще предки нам залишили Любов
у спадок, що живе у звуках чистих
цих зодчества мелодій урочистих —
барокових соборів і церков.*

*Губернія постала не чужинська
на місці цих полків: адже була
за назвою не просто Українська,
а «Слобідсько-»! Царицині ж діла...*

*Написано бо «жмикрут», як не «вбивця»,
на лобі ледь чи не в усіх царів.
І «бюрократ» наш, тільки народився,
відразу знахабнів і подурів.*

*Так — в імені відмовив Україні,
монгол новий на козаків насів:
імперські трюки-підступи незмінні
з намісницьких до нинішніх часів...*

*Хай інший царську пам'ять дьогтем маже,
а нам — плекати вдячність до Павла:
за назвою ще сорок років майже
земля ця Українською була!*

*Розкинулися вишир її повіти,
мов дерева зелені руки-віти,
і Харків — цей взірець губернських глав —
короною верхівку увінчав.*

*З повагою до всіх шарів-прошарків
«місцевого суспільства» про святе
скажу: як осередок думки Харків —
це в першу чергу Університет;*

його майданам, вулицям, проспектам

*передувало — одчинись, сим-сим! —
сполучення культури з інтелектом
у вищій закладі освіти цім.*

*Та про «село» дурних не треба слухів
повторювати — злих породжень мли:
багато Зміїв, Валки, Богодухів...
усі повіти краю див дали!*

*Ось — Сумщина теперішня, Охтирка:
прекрасних храмів низка їй дана,
хоч згадувати, як була вона
найбільшим містом краю, мабуть, гірко...*

*А ось — прегарне місто Тростянець,
Охтирищини колишньої вінець:
чи не його озера лебедині —
натхнення чаша з давнини й донині?!*

*Ще цілий Лебединський був повіт:
у назві цій — краса далеких літ,
яку частково все ж успадкували
ми, попри власну дурість і навали.*

*Нарешті ми дісталися до Сум —
до міста, де царять величні храми:
Йому тут зручно розмовляти з нами,
пробуджуючи серце, совість, ум.*

.....

*Хоч я, Читачу, віршомаз завзятий,
бо перший, скільки знаю, у роду,
та поки що цей нарис дописати
не можу — на майбутнє відкладу.*

*Живі ми є, допоки в тихі будні
та у святкові галасливі дні
присутнє сподівання на майбутнє,
що сенс життю дає.
Зневірі ж — ні!!!*

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	3
ЧАСТИНА I Передісторія Слобожанщини та розвиток краю в епоху раннього Нового часу	5
I.1. Передісторія.....	7
I.2. Козацько-полковий період.....	13
I.3. Перша Слобідсько-Українська губернія.....	27
I.4. Харківське намісництво.....	34
ЧАСТИНА II Слобідська Україна в Новий час на шляху до новітньої історії	37
II.1. Південно-Східна та Центральньо-Південна Слобожанщина.....	39
II.2. Харків і Центральньо-Північна Слобожанщина.....	46
II.3. Південний захід Центральної Слобожанщини: Валківський повіт.....	62
II.4. Захід Центральної Слобожанщини: Богодухівський повіт.....	70
II.5. Західна Слобожанщина.....	84
<i>Післямова</i>	94
<i>Додаток. ІСТОРІЯ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ: Короткий віршований нарис</i>	95
ЗМІСТ	98